Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл апрель 26 пятница

№ 76 (14576)

(Чагыдар өртээ 6 коп.). Садар өртээ 10 коп.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленуму 1991 чылдың апрель 24-те ажылын эгелээн. Пленумга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киирген:

1. Чуртта байдалдың болгаш кризистен экономиканы уштуп алыр аргаларның дугайында.
2. Организастыг айтырыглар.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев эге сөзү-биле Пленумну ажыткан.

СЭКП-ниң соңгулдалыг органнарының составынга кирбейн турар эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партияның республика, край, область, округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының ийиги секретарьлары, контроль органнарының даргалары, шериг округтарының командылакчылары, шериг-политиктиг эргелелдериниң начальниктери, СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринде коммунистер бөлүктериниң төлээлекчилери Пленумнуң ажылында киржип турар.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов бирги айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Пленумга санал бергеннер: С. И. Гуренко — Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, П. В. Волков — «Ульбинскиниң металлургия заводу» бүдүрүлге каттыжыышкында партком секретарының оралакчызы, Казах ССР, А. А. Малофеев — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, А. М. Анипкин — партияның Волгоград обкомунуң бирги секретары, Ю. А. Прокофьев — партияның Москва хоорkомунуң бирги секретары.

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының Пленуму апрель 25-те ажылын үргүлчүлээн.

Чуртта байдалды экижидер болгаш кризисти ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында кады кылган медеглел

Бистиң ниитилеледе кризис улам ханылап турар. Ол ханылаашкынны социал болгаш националдар аразының чөрүлдээлери улам күштелдирип турар. Бүдүрүүшкүн кудулаашкыны үргүлчүлевишаан. Амыдырал деңнели чавызап, эргежок чугула чүүлдер-биле кижилерни хандырарынга кыжаныышкын тургустунуп келген. Чуртта хоойлу-дүрүм сагылгазы болгаш сагылга-чурум дыка баксыраан. Он-он чылдарда мөөңнелген чидиг айтырыглар, шилчилге үезиниң нарын бергелери, эде тургустунуушкун үезинде болдунган частырыглар чаңгыс черде мөөңнелдир каттыжа берген.

ССРЭ-ниң Президентизи, эвилелдешкен республикаларның — РСФСР-ниң, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның, Казахстанның, Азербайджанның, Таджикистанның, Кыргызстанның, Туркменистанның дээди күрүне органнарының удуртукчулары 1991 чылдың апрель 23-те ужуражыышкынынга чуртта байдалды чугаалажып көргеш, дугуруштунган чүүлдерни соңгаарладыышкын чокка боттандырары эргежок чугула деп санап тур.

Бирээде. Конституцияда көрдүнген корум-чурумну бүгү чер болганга катап тургузар, күштүг хоойлуларны хажык чокка сагыыр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни Эвилелдиң чаа Керээзи болгаш Эвилел Конституциязы хүлээп алдынгыже чедир ап чорудары чуртта байдалды экижидериниң чайлаш чок негелдези болуп турар деп, ужуражыышкынның киржикчилери санап тур. Эрге-чагырганың Эвилел болгаш республика органнары, чер-чер Советтери, күүсекчи комитеттер, бүгү организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң албан-дужаалдыг кижилери, хамаатылар бодунуң ажыл-чорудулгазынга ону барымдаалаар ужурлуг.

Ийиде. Болуп эрткен Бүгү-эвилел референдумунуң түңнелдерин барымдаалап, суверенниг күрүнелерниң чаа Керээзин чарары кризисти ажып эртериниң бирги ээлчегде сорулгазы болуп турар. Ооң-биле холбаштыр дараазында чүүлдерни кылыры эргежок чугула деп, ужуражыышкынның киржикчилери санап тур:

— дугуруштунган документиге үстүнде адаан республикаларның делегациялары ат салыр кылдыр Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевирин чедир ажылдап кылырын эң чоокку үеде доозар;

— Керээге ат салдынган үеден соңгаар алды айдан орай эвесте ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээр болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хүлээп алыр, суверенниг күрүнелерниң Эвилелиниң дугайында Керээниң чүүлдери ооң үндезини болур ужурлуг;

— Керээде болгаш Конституцияда көрдүнген Эвилелдиң эрге-чагырга органнарының соңгулдаларын чаа Конституцияны хүлээп алган сөөлүнде белеткээр болгаш эрттирер;

— Эвилелдиң болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының, улус депутаттар Советтериниң бүгү чадаларының таарымчалыг ажыл-чорудулгазы шилчиишкиниг бүгү үениң дургузунда хандыртынган турар ужурлуг;

— Эвилел Керээзинге каттыжар дугайында айтырыгны Латвияның, Литваның, Эстонияның, Молдованың, Грузияның болгаш Арменияның бот-тускайлаң шиитпирлээр эргезин ужуражыышкынга киришкен эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчулары хүлээп көрбүшаан, ооң-биле чергелештир оларның тургузары чаңгыс аай экономиктиг девискээрниң хемчээли-биле эң-не таарымчалыг байдалдың чурумун Эвилел Керээзинге ат салган республикаларга тыпсып доктаадыры эргежок чугула деп санап тур:

— националдың барымдаалап ылгай көрүүшкүннү, националдар аразының месилдежиишкиннерин өөскүдерин, ССРЭ хамаатылары каяа-даа чурттап турза, оларның эргелерин үрээрин болдуруп болбас. Ындыг хевирлиг бүгү фактыларны хоойлу-дүрүм камгалаар органнар шиитпирлиг соксадыр ужурлуг.

Үште. 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгазында быжыглаттынган Эвилел органнарының болгаш республикаларның хүлээлгелерин, оларны, бирги ээлчегде — бюджеттерге болгаш бюджеттен дашкаар фондуларны тургузарынга хамаарышкан хүлээлгелерни чугаажок күүседириниң эргежок чугулазын бадыткаар.

Чидигленген социал-экономиктиг байдалды барымдаалап көрбүшаан, кризиске удур дем каттыштырган хемчеглерни ап чорударын бир эп-сеткилдиг деткээн.

Бүдүрүлгелерниң, девискээрлерниң болгаш республикаларның аразынга ажыл-агыйжы харылзааларны моон соңгаар улам күштелдирери болгаш хөгжүдери хандыртынган турар ужурлуг, ол дээш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң база эвилелдешкен республикаларның чазактарының харысалгазын бедидер.

Чурттуң улус ажыл-агыйында байдалды чогумчудуп экижидери-биле үлетпүрнүң кол адырларынга, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге, демир-орук транспортунга ажылдың онза чурумун доктаадып киирери чугула деп, ужуражыышкынның киржикчилери саналдаан.

Херек апарган таварылгада республикаларның эрге-чагырга органнары улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылын хандырар немелде хемчеглерни алыр.

Чонну аъш-чем-биле хандырары бирги чергелиг сорулга болур деп, ужуражыышкынның киржикчилери санап тур. Көдээ ажыл-агыйга, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелеринге материалдыг курлавырларны чорудуп бээриниң айыттынган хемчеглерин боттандырар талазы-биле төп болгаш республика органнары дугуруштунган хөделиишкиннерин чорудар. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактары көдээ ажыл-агый болгаш АҮК бүдүрүлгелери биле улус ажыл-агыйының өске адырларының аразынга деӊ үнелиг харылзаа солчуушкун тударының дугайында шиитпирни ийиги кварталда ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Дөртте. Үүрмектеп садар өртектерниң реформазын чорудуп турган үеде чоннуң амыдыралының деңнелинге багай салдарлыг болур чамдык факторларны чедир өөренип көрбээнин барымдаалааш, ужуражылганың киржикчилери чоннуң, ылаңгыя амыдыралынга чединмес өг-бүлелерниң социал камгалалынга хамаарыштыр немелде хемчеглерни алыры чугула деп санап тур. Чижээлээрге:

— хүн бүрүнүң хереглел барааннарын садарынга онаар 5 хуулуг үндүрүгнү күш чок болдурар. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары бир неделя хуусаа дургузунда ындыг барааннарның даңзызын тодарадып тургузар;

— ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары ийи неделя хуусаада өртектерниң амгы боттуг байдалын өөренип көөр болгаш улуг социал дүшкүүрлүг чорукту тургузуп турар айтырыглар талазы-биле дугуруштунган шиитпирни хүлээп алыр;

— студентилер столоваяларында болгаш школа буфеттеринде өртектерниң улгатканын дуглаар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр, а ол ышкаш демир-орук болгаш авиация транспорттарында чаа тарифтерни чиигедиринче углаан эде көрүүшкүнну боттандырар;

— ай хуусаа дургузунда орулгаларга индексация кылырының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Дугуржуп тургаш хүлээп алдынган үстүнде шиитпирлерни барымдаалааш, Эвилелдиң болгаш республикаларның удуртукчулары экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле ажыл соксадыышкынын кылбазынче, болдунган чидириглерни чоокку үеде тургузуп алыр дээш күжениишкиниң ажылдаарынче шахтёрларны болгаш бүгү ажылчы чоннарны кыйгырып тур.

Беште. Чуртта кончуг нарын кризистиг байдалды өөренип көргеш, Эвилелдиң болгаш республикаларның удуртукчулары хамааты чагыртпас чорукту, ажыл соксадыышкыннары кылырынче, күрүне эрге-чагыргазының дүрүм ёзугаар соңгуткан амгы органнарын дүжүреринче чонну кыйгырып тургаш, политиктиг сорулгалар чедип алыр дээр оралдажыышкыннарны болдурбас ужурлуг деп санап тур.

Демократия хөгжүлдезиниң, эрге-чагырганың төлээлекчи органнарының ажыл-чорудулгазының база ажык-чарлыг чорукту берип турар аргаларын ажыглап тургаш, хөй-ниити болгаш политиктиг бүгү күштерни хоойлуга дүүштүр кады ажылдажырынче болгаш бир демниг хөделиринче олар кыйгырган.

Амгы харысалгалыг үеде чоннуң эрге-ажыын бирги черге тургузары, чуртту кризистен уштуп алыр дээш чүткүлдүг ажылдаары, ниитилелде демократтыг чаартылгаларны уламчылаары, чоннуң социал деткимчезиниң хемчеглерин боттандырбышаан, экономиктиг реформаны ханыладыры онза ужур-дузалыг дээрзи демдеглеттинген.

Чуртта байдалды чогумчудуп экижидер, кризисти ажып эртер талазы-биле бо бүгү хемчеглер эвилелдешкен республикаларның ролюн үндезини-биле бедитпес болза, болдунмас дээрзин ужуражыышкынның киржикчилери илергейлээн.

ССРЭ-ниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Ельцин, УССР-ниң Премьер-министри В. ФОКИН, БССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. КЕБИЧ, Узбекистанның Президентизи И. КАРИМОВ, Казахстанның Президентизи Н. НАЗАРБАЕВ, Азербайджанның Президентизи А. МУТАЛИБОВ, Кыргызстанның Президентизи А. АКАЕВ, Таджикистанның Президентизи К. МАХКАМОВ, Туркменистанның Президентизи С. НИЯЗОВ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязы

Сессия баштайгы хүнүнде РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажырынче кирген. Ол талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** кылган.

Илеткелди сайгарып чугаалажыр бетинде, чамдык депутаттарның Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларының дыңнадыгларын бээр ылдырып ап, улаштыр катай дыңнааш, саналдарже кирзе деп саналын сессия деткээн. Ынчангаш сессия эртенги хуралынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин** үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында дыңнадыг кылган. Ооң соонда 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарының программазының дугайында дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. В. Содунам** кылган. Дыңнадыг кылганнар депутаттарның айтырыгларынга харылаан. Илеткелди болгаш дыңнадыгларны сайгарып чугаалажырынга Тыва респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш**, Кызыл районда Элегес-Аксында фермер **В. С. Милюхин**, профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазы депутат **Ш. П. Куулар**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы депутат **Н. А. Ондар**, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты **К. А. Бичелдей**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы депутат **А. В. Конев**, ССРЭ-ниң улус депутаты **В. О. Оюн**, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары депутат **В. С. Неделин** олар киржип, санал бергеннер.

Саналдар доозулган соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** депутаттарның айтырыгларынга харылавышаан, түңнел сөс чугаалаан.

Сайгарып чугаалашканы айтырыг талазы-биле доктаалды сессия хүлээп алган.

Кызыл хоорайның Молодёжный № 5 соңгулда округундан улус депутаты И. В. Егоровтуң хууда дилээ-биле база Сарыг-Септтиң Барының № 70 соңгулда округундан улус депутаты В. И. Лукашовтуң, ооң республика девискээринден үнүп чоруткан-биле холбаштыр депутат бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыр дугайында доктаалдарны сессия хүлээп алган.

Сессия ажылын апрель 25-те уламчылаан. Эртенги хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** ажыткан.

Хүн айтырыында көрдүнгенин ёзугаар, «Тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников**, ол-ла айтырыгга эдеринчи илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат **А. Т. Сотпа** кылган.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **В. Б. Салчак** «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр илеткелди, а эдеринчи илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязының даргазы депутат **Б. С. Нурзат** кылган.

Хоойлулар төлевилелдерин сайгарып чугаалажырынга Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң директору депутат **К. М. Сувандии**, республиканың Күрүдүүнүң даргазының оралакчызы депутат **М. К. Куулар**, Мөңгүн-Тайга районда Мөген-Бүрен көдээ Совединиң даргазы **К. И. Успун**, Чөөн-Хемчик районнуң АҮК даргазы депутат **Б. Ч. Монгуш**, Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары депутат **В. Н. Гончаров**, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары депутат **В. Д. Хемер-оол**, «Шын» солунуң редактору депутат **В. Ф. Чадамба**, партия Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары депутат **К. Д. Биче-оол**, Өвүр районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы **Ш. С. Куулар**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семенов** олар киржип, санал берген.

Эртенги хурал ооң-биле доозулган.

Кежээки хуралга хоойлу төлевилелдеринге хамаарыштыр илеткелдерни сайгарып чугаалажырын уламчылаан. Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң зоотехниги депутат **К. Т. Дакыр-оол**, Кызыл-Мажалык № 2 ортумак школазының директору депутат **В. К. Монгуш**, Тожу районнуң «Май 1» совхозтуң директору депутат **А. С. Каадыр-оол**, Тыва АССР-ниң харылзааның болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгезиниң чиигине директору депутат **Д. Б. Чоксум**, Тыва АССР-ниң юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы депутат **З. Н. Сат**, Өвүрде «Кызыл тук» совхозтуң сарлыкчызы депутат **Л. С.-Б. Куулар**, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, Эрзин районда Нарын көдээ Совединиң даргазы депутат **Д.-С. Б. Яндак**, РСФСР-ниң улус депутаты **В. С. Монгуш**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** санал берген.

Ооң соонда 1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ге хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарының программазының талазы-биле доктаал хүлээп алдынган.

«Чер реформазының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин депутаттар чүүлдер аайы-биле чугаалажып, эдилгелер киирип, сайгарылга чорутканының соонда, «Чер реформазының дугайында» Хоойлу хүлээп алдынган. Хоойлуну күштүг болдурарының чурумунуң дугайында доктаалды сессия хүлээп алган.

Сессия бөгүн ажылын уламчылаар.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК II СЪЕЗДИЗИНИҢ ШИИТПИРЛЕРИН БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1991 чылдың апрель 24-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

I

Хүндүлүг депутаттар! Бистиң чуртувус бодунуң төөгүзүнде эң-не нарын болгаш берге үе-чаданы амгы үеде чурттап эртип турар. Экономикада кризис үргүлчүлеп турар. Хоойлулар болгаш бот-догунмаашкыннар дайыны намдаваан. Националдар аразында месилдежиишкиннер соксаваан. Чоннуң амыдырал деңнели кудулап турар. Ундараашкын болгаш бистиң күштеривиске, аргаларывыска идегевес чорук чамдык кижилерде бар апарган. Ооң түңнелинде күш-ажылдың болгаш күүселдениң сагылга-чуруму чавызап, кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп, ажыл соксадыышкыннарынга чедир улуг маргылдаа-чөрүлдээлиг болуушкуннар өөскүп турар.

Күш-ажылга ынак чоннут делегейде эң байлак чуртувуста мындыг байдал канчап тургустунуп келгенил деп, дүрүм ёзугаар айтырыгны бистиң иштивистен кижи бүрүзү бо байдалдың үезинде тургузуп турар. Тургустунган байдалдан уштунуп үнер арга бар бе?

РСФСР-ниң бөлүк улус депутаттары чогум-на бо айтырыгларга хамаарыштыр Россияның ээлчег чок III Съездизин чыылдырар дугайында инициативалыг саналды көдүрген. Ол ёзугаар Съезд болуп эрткен. Депутаттарның Конституцияда көрдүнген эргези республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар шак ынчаар боттанган. Россияда тургустунган политиктиг, социал-экономиктиг байдалды анаа тодаргай сайгарып көрген. Хөй хемчеглерни Съезд айыткан, оларны боттандыраары кризистиң ханылаашкынын шеглээр болгаш байдалды чоорту экижидер арганы бээр.

Ук хемчеглерни боттандырарының ниитизи-биле шын угланыышкыннары көрдүнген — ол дээрге политиктиг болгаш экономиктиг реформаны боттандырары-дыр. Национал, социал, девискээр, экономика айтырыгларынга хамаарышкан өске бүгү чүүлдер демдеглеттинген болгаш оларны чаартылганың хемчээлинге черле шиитпирлеп болур.

Мындыг нарын байдалдың үезинде бистерниң иштивистен кижи бүрүзүнүң быжыг туружу эргежок чугула. Чаартылганың удурланыкчыларынга ойтур шавыышкынны бээр ужурлуг бис. Эде тургустунуушкунну чеже-даа шүгүмчүлеп турза, ниитилел амгы үеде 1985 чылга чедир турган хевээр эвес дээрзи билдингир. Эң-не кол чүүл — чон көдүрлүп, идепкейжээн. Демократия, ажык-чарлыг чорук, санал-оналдарның хөй янзы хевирлии, сөстүң хостуу чоннуң ажыглалы, ооң амыдыралчы эргежок чугула чүүлдери болу берген.

Ооң-биле чергелештир, реформа үезинде болдунган частырыгларны эскерип билир, чогуур түңнелдерни кылыр, планнарга болгаш ажыл-чорудулгага эдилгелерни киирер херек. М. С. Горбачевтуң чугаалааның ёзугаар алырга, реформаларны боттандырар темпилерниң харылзаа байдалынга частырыглар болдунган: политиктиг амыдыралдың реформазының темпилери экономиктиг реформаның темпилеринден бедик болу берген. Экономиктиг реформага хоойлу үндезинин бээр болгаш өнчүнүң база ажыл-агыйны чорударының хөй янзы хевирлерин хандырар сорулгалыг хоойлуларның комплекизин чогуур үезинде белеткеп шыдаваан-дыр бис. Материя баштай тывылган, экономика болза политикага айтыкчы болур ужурлуг дээрзин херек кырында хүлээп көрбээн турган ышкаш-тыр бис. Ооң түңнелинде экономиктиг реформа үезинде чаартылгадан чоннуң одунган энергиязы ук реформаны чорударынга долу ажыглаттынмайн, политиктиг реформаже шилчип, чамдык черлерге митинг демократиязы болу берген. Чагырып, дужаар административтиг системаны дүргеп шүгүмчүлээринге, рынок экономиказын орнаштыр тургуспайн, планныг экономиканы бузарынга ол биске «дузалаан». Экономиканы бир шынардан өске шынарже шилчидерде кылдынган болдамча чок базым дээш ол бистерни кеземчеге таварыштырган.

Өске талазында чаартылга дээш демиселди баштап, реформаларны дидим чорудуп эгелээн кижилерни боттуг ёзу-биле черле билип болур. Белен айтыышкыннар, дүржулга оларда чок турган. Бодунун чаңчыгып калган албан-дужаалдарын, ямбылыг байдалдарын чидирерин күзевээн консервативтиг хожудаңгай күштерниң кедергей удурланыышкынын немей демдеглээр херек. Божаңнадыкчы, үрегдекчи күштерниң, чарылдырыкчыларның, националистерниң болгаш шовинистерниң ожээтен хөделиишкиннери база күштелген. Ол күштерниң шуптузу чаартыныышкын-биле чагдынып алгаш, чоннуң үндезин эрге-ажыктарынга дүүшпес бодунуң сорулгаларын чедип алырын оралдажып турар. Оларның иштинден хөй кижилер ССР Эвилелин сандарадырынче, конституциялыг тургузугну кымдан-даа айтырбайн, өскертип дүжүреринче ажыы-биле кыйгырып турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлели реформаларның болгаш чаартылганың принципиалдыг туруштарынга туржуп келген болгаш моон соңгаар-даа туржур апаар. Аткаарлаар орук чок дээрзин ол билип, кедергей чөөп болгаш барын үзелдиг талаже угланмайн, кижи бүрүзүнүң, политиктиг күш бүрүзүнүң санал-оналын дыңнаарынга, ажыглаттыннар болгаш чоннуң эрге-ажыынга барзаан болур таарымчалыг бүгү чүүлдерни олардан хүлээп алырынга белен. Соңгаарладып болбас экономиктиг улуг айтырыгларны шиитпирлээринче күжениишкиннерин угландырарынче бүгү күштерни кыйгырары эргежок чугула деп санап турар.

Экономиктиг кризис бистиң республикада база чедип келген. Бүдүрүлгениң кудулаашкыны, чоннуң амыдырал деңнелиниң чавызаашкыны, өртектерниң улгатканы, социал дүшкүүрлүг чорук илдеп апарган.

Эрткен чылдың бирги кварталында турганынга деңнээрге, бо чылдың баштайгы кварталында үлетпүр продукциязын бүдүргени хемчээли 11,2 хуу, чоннуң хереглел барааннарын бүдүргени — 1,2 хуу эвээжээн. Капитал тудугда чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирериниң ортаа кезии, капитал салыышкынының шиңгээдип алыры —28,6 хуу кызырылган. Республикага эң-не эргежок чугула тудуг материалдарын, а ол ышкаш эт-херекселдерни, идик-хеп аймаан бүдүрүп үндүрер хемчээлин база эвээжеткен-дир бис.

Аъш-чем-биле чонну хандырарының мындыг берге үезинде сүт бүдүрери бисте 11,7 хуу, эът — 12 хуу, чуурга — 9,9 хуу кызырылган. Малдың чаш төлү эвээш алдынган, мыйыстыг бода малдың, хой болгаш өшкүнүң, хаваннарның баш саны эвээжээн. Малдың бүгү чүзүн аайы-биле чидирии улуг болган.

Акшаның үнези кудулавышаан. Улус ажыл-агыйының экономиказы дорайтап турар. Бүдүрүлгениң дорайтааны, мөөңнеп садар өртектерниң эмин эрттир улгатканы, үүрмектеп садар өртектер улгаткан дээш акша эгидип төлеп берип турары-биле, янзы-бүрү үндүрүглерниң улгатканы-биле холбаштыр күш-ажылчы коллективтерниң улуг кезииниң саң-хөө байдалы дыка баксыраан. Девискээрлер аайы-биле экономиктиг харылзаалар тударында, материал-техниктиг хандырылганы экижидеринде бергелер бар болуп артпышаан. Чоннуң садыг, амыдырал, культура, почта, медицина, коммунал, транспорт хандырылгазында четпестер ам-даа уламчылавышаан.

Кем-херек үүлгедиин чавырылдырарында чамдык кылдынган чүүлдер республикада бар. 11 районда өлүрүкчү, үптеп-дээрбедээр, күштеп-күчүлээр чоруктарның болгаш

(Уланчызы 2-ги арында).

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелиниң уланчызы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

кем-херек үүлгедиишкиннериниң нийти саны кызырылган-даа болза, Кызыл хоорайда корум-чурум үрээр чорук улам өзүп турарындан кем-херек үүлгедиишкининиң когун үзүп шыдаваан бис.

Чуртта байдалдың дорайтап турары-биле холбаштыр кризис ам-даа уламчылаар, оон туржук харын-даа чоокку айларда улам күштели бээр магат деп чугаалап болур.

Бөгүн байдал бо хире дүвүреңчиг-дир. Бо берге байдалдан уштунуп үнериниң оруктарын чазак дилеп турарын силерге дыңнадыр апаар мен, хүндүлүг депутаттар. Байдалды чогумчуларын дилеп турар бис.

1990 чылдың кичээндириини чугулалап көргеш, националдар аразының харылзааларын таарымчалыг болдурар, кем-херек үүлгедиишкинин үзүткап чок кылыр талазы-биле немелде хемчеглер алдынып турар.

Министрлер Чөвүлели министерстволар, ведомстволар болгаш каттыжыышкыннар-биле кады РСФСР-ниң чазаа-биле болгаш төп-биле ажылдаарын чогумчудуп турар. Бот-боттарывысты эки билчип, деткижип турар апарган бис. Саң-хөөнү-даа, капитал салыышкыннарның лимиди-даа элээн хөй хемчээлдиг алдывыс, материал-техниктиг курлавырлар, чоннуң херегжилел бараанналарының фондуларын камгалап алдывыс деп, эрткен сессияда силерге дыңнаткан болгай бис. Ынчалза-даа чуртту өске черлерндеен ону алырынга бергелерге таварыжыр бис.

Рынокче шилчилгениң программазы боттанып турар. Рынок харылзааларының бүт кырынга туруп келиринге дуза кадар чаа структуралар: Экономика талазы-биле курком, Экономиктиг реформа талазы-биле комиссия, Монополияга удур онза эргелиг комитет, Пенсия фондузунуң комитеди. Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле комитет тургустунган болгаш ажылдап эгелей берген.

Рынок харылзааларынче күш-ажылчы коллективтерни, улус ажыл-агыйының адырларын шилчидер талазы-биле план ёзугаар ажылды чорудуп, дузаны чедирип турар.

Кышкы үеде улус ажыл-агыйының объектилериниң чогумчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле ажылды чорудуп келгенивистиң түңнелинде хоорайның чылыг хандырылгазының талазы-биле хомудалдар тургулаан-даа болза, улуг-ла каража-когарал чок кышты аштывыс.

ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң хүлээп ап турар хоойлужудулга доктаалдарында улуг чөрүлдээлер бөгүн бар боол турар.

Бистиң республикавыс «ийи от аразында» апарган. Борта силерниң тода туружунар херек. Эвилелдиң болгаш РСФСР-ниң кезээ болур Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны ёзугаар тус чериң байдалдарын өөренип көрүп турагш, шилип алыр эргелиг-даа болза, Эвилелдиң-даа, Россияның-даа хоойлуларынга чагыртыр хүлээлгелиг. Биске кээп турар хоойлулар болгаш нормативтиг доктаалдар хүн келген тудум-на ковудеп турар. Бистер ону ханызы-биле өөренип-даа, дүүштүрүп-даа четтикпейн турар бис. Чогум-на ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлели рынокче шиитпирлиг шылчири-биле база улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурары-биле эргежок, чугула кол хоойлуларны ажылдап кылыр дээш ажылдап турар. Дээди Советке ол база-ла улуг чүък боол турарын билип турар бис. Дээди Советтиң чай чок боол турарындан эрткен чылдың декабрьда-ла чазактың саналдап киргени 6 хоойлунуң ам-даа 5-и мынчага чедир чугаалажып көрдүнмээн.

Хөй материалдыг болгаш саң-хөө курлавырлары-биле холбашкан «Аныяктар дугайында» хоойлу, «Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң концепциязы», «Чонну ажыл-биле хандырарының программазы» дээн чижектиг онза чугула документилерни ажылдап кылып турар.

Федеративтиг болгаш Эвилел керээлеринге ат салырынга республиканың киржиир, РСФСР-нин чаа Конституциязы, Россияның национал-күрүне тургузуунуң дугайында актыларны чугаалажып көөр үеде оон эрге-ажыктарын камгалаары ышкаш, политиктиг ындыг акциялары экономика талазы-биле үнелээрин чазактың дүрген белеткээри негеттинип турар.

Ажылды кылып турганывысты көрүп-даа тур силер, ынчалза-даа чогуур түңнелдерни көрбейн турар бис. Ийет, чөптүг чылдагааннар турган. Бодунуң ажылының бүгү-ле сандараашкынын чөптүг чылдагааннарга сылдаар, чок-ла болза, үстүнде турар органнарже удуртукчуларның чаа каар чоруу чанчыл боол бар чыдарын Министрлер Чөвүлелинге болуп эрткен квартал түңнелдерин чугаалашкан хуралга чугаалаан бис. Чогум амыдырал сыр дедир чүүлдү көргүзүп турар болгай. Дыка хөй удуртукчулар чылдагаан дилевейн, негелде кылбайн, а ажыл-херек бүдүрүп, ажыл кылып, адырлан, коллективтиң турар черинден хамаарылга чокка-ла эки түңнелдерни чедип ап, рынокче дидим шилчип, эргелеп башкарылганың административтиг, политиктиг болгаш экономиктиг методтарын билдилиг ажыглап турар. Оларга берген бот-тускайлаң эргени ажыглап, далаш чок ажылдап тургаш, багай эвес түңнелдерни чедип ап турарлар. Бодунуң амыдыралының эң нарын үезинде сандараашкынның халдаашкынынга быражып шыдаптар, бодунуң республиказын болгаш коллективин камгалап шыдаар шак ындыг кижилерниң уран аргазын өөренир ужурлуг бис.

1986 чылда кадрларны душпа-келбиже дешшидер чорук, удуртукчуларны үстүнден айтыышкын-биле мөөнү-биле сонгуур чорук кайы хире корагалга чедирген ийик. Ам ол частыпыгларны эдип турар бис. Ходелбейн, чаданып опар үе ам эрткен болдур ийин дээрзин сагындырып каары артык эвес боор. Чогум-на ынчангаш чер-черде, министерстволарда болгаш ведомстволарда күүсекчи сагылга-чурумнуң байдалын чазак анализтеп көргеш, бо талазы-биле боттуг хемчеглерни алыр. Бүгү чурттарда рынок-даа, ажыл-агыйжы демократия-даа кол нуруузунда корум-чурумга болгаш сагылга-чурумга даянып турар. Оон өске кедилиг чуве чок.

II

«Россияның көдээ черлерин катап хөгжүдериниң болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазының дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок II Съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бистиң ажыл-херектеривистиң планнарының төлевилелин амгы сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирип турар. «Чер кодекизи», «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (арат) ажыл-агый дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Хоойлуларның эң чугула төлевилелдерин саналдап киирген. Россия Съездизиниң соонда көдээге амыдыралды хөгжүдериниң өзек айтырыгларын шиитпирлээри-биле холбашкан 15 доктаалды Тываның чазаа белеткээш, хүлээп алган. Оларны силерге үлеп берген.

Документилерни белеткеп турар үеде Съездиниң, өске черлерниң материалдарын, эртем албан черлериниң сүмелерин өөренип көөр талазы-биле коннуг улуг ажылдарны кылыр ужурга таварышкан бис.

Чер-черде совет болгаш ажыл-агый органнары, республиканың Дээди Советиниң доктаамал комиссиялары борта улуг дузаны көргүскен.

Аграр политиканы канчаар көрүп турарывыс ниитизи-биле Россияның Съездизиниң болгаш чурттуң Президентизиниң шиитпирлери-биле даянажып турарын силер бүзүреп көрген боор силер. Съездиниң түңнелдери-биле чөпшээрежип турар бис.

Бирээде, көдээ ажыл-агыйга бистиң хамаарылгавысты үндезини-биле өскертир херек. Чөптүг чорукту катап тургузар. Чоннуң амыдырал деңнелиниң 3-түң 2 кезии көдээ ажыл-агыйга хевирлеттинип турары чажыт эвес-ле болгай. Ооң бүдүрген продукциязы болгаш чиг эди чоннуң херегжилел бараанналарының 70 хире хуузун, национал орулганың 40 хуузун берип турар, ынчалза-даа көдээге чылдың-на национал орулгадан деңгүүле 4-5 хуу хемчээлдиг төөчүткен акша-хөреңгини берип турар.

Көдээде амыдырал дейнели хоорайныңдан куду боол турар. Оон карышкаа чылдан чылче улгадып орар. Көдээ чурттакчыларның хоорайже көжери ковудеп, бичии суурларның хоозураары уламчылап турар. Бистиң Тывада база ындыг.

Ийиде, маңаа комплекстиг хамаарылга херек. Тус-тус бичии айтырыгларже чашкаанмайн, кол-кол үндезин чүүлдерни рынок хамаарылгаларынга дүүштүр ылгай шилип ап, шиитпирлээр херек. Съезд оларны үш реформа хевиринге тускайлаан: чер, экономика, социал талазы-биле реформалар.

Үште, эрги тапталган чүүлдерден чайлаар херек. Бүгү-ле чүвени ол олчаанга хептей көрүп алган херээ чок, а эң-не кол-колун, бистиң көнчүг берге агаар-бойдузувуска таарыжырын алыр апаар. Оон-биле чергелештир амыдыралга бадыткаттынган, бистиң бурунгуларывыстың хөй-хөй чылдардагы дуржулгазы-биле бадыткаттынган чүүлдеривисти дидими-биле киирер ужурлуг бис.

Дөртте, көдээни катап хөгжүдери — ол дээрге кымның кайда чурттап, чүнү кылып турары хамаан чокка, кижи бүрүзүнүң херээ-дир. Ону чедип алырда, агрокомплекстиң хөгжүлдезинге акша-хөреңги, материал-техниктиг болгаш күш-ажылчы курлавырларны тускайлап бээринче кыйгырыг эвес, а чер болганга доктаамал боттуг ажыл-херек колдаан турар ужурлуг.

Беште, бот-боттары тудуш ийи сорулганы билдилиг шиитпирлээр херек — ол дээрге чоннуң аъш-чем хандырылгазының айтырыгларын хүн бүрүде контрольдаар болгаш шиитпирлээри база хүн бүрүнүң амыдыралын холдан салбайн үндезин улуг айтырыгларны боттандырарын бурунгаарладыр херек.

Чугаалажып көөрү-биле киирген документилерниң дугайын Министрлер Чөвүлелиниң мурнундан хоойлулар төлевилелдериниң талазы-биле илеткелчилер тодаргай чугаалай бээрин барымдаалааш, Съездиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бистиң нийти улуг сорулгаларывыска дектаарын чөпшээреп көрүнер.

III

Ам база катап аъш-чем айтырыының дугайында. Ажыы-биле чугаалаайн: ол чуртта дыка чедишпестээн. Чамдык девискээрлерде далганның болгаш өске-даа продуктуларның курлавыры чүгле каш хонукта четчир.

Сөөлгү ийи чылдың каңдаашкыны, республиканың аъш-чем балансызының ишкээр киир сөөртүр ужурлуу бисти база дыка берге байдалга таварыштырып турар.

Министрлер Чөвүлели онзагай хемчеглерни алырын кызыдып турар. Бараанар курлавырларын тыварының, оларны республикаже киир сөөртүрүнүң талазы-биле чазактың тускай комиссиязы, оперативтиг бөлүктер тургустунган. Бараанарны нормалаарын болгаш бээриниң чурумун, садыглаарын сагыырын контрольга алган.

Мындыг арга-биле бис бараанар курлавырының кудуку-даа бол хемчээлин хевээр арттырар, херегел рыногун тудар аргалыг боол турар бис. Бирги кварталдың түңнели-биле үүрмектеп садар бараан саарылгазының база шитиниң чемненилгезиниң хемчээли эрткен чылдың ол-ла үезинге бодаарга, деңнештирер өртектерге алырга, 12 хуу өскен. Өртектер өстүрери-биле холбаштыр садыглаашкынга улуг хөлзээшкин турзажок, апрель 1-де садыг бүдүрүлгелериниң складтарынга бараанар курлавыры 57 хүнге хандыртынган, ооң иштинде аъш-чем талазы-биле эрткен чылдың ол-ла үезинге бодаарга 52,7 хуу хөй турган. Ынчалзажок курлавырлар эвээжеп турар, ооң аңгыда, олар эрткен чылдыынга бодаарга 25 хуу эвээш.

Эът, сүт продуктуларының, далган, крупалар, дагаа чуургазының талазы-биле чонну хандырарын, фондуларны хаарын, бергедээшкиннерлиг-даа болза, чедип алган, кондитер кылыгларын, картофельди, консервалаан ногааларны садып келген, чигир, үс аймааның талазы-биле бергедээшкиннер турган. Чигир фондулары чедир алдынмаан, чижээ, Респотребсоюз шугуму-биле 538 тонна чедир алдынмаан. Байдалды эрткен чылдың төнчүзүнде тургузуп алганывыс шилчээн курлавырлар бичии камгалаан. 495 тонна мал саржаандан болгаш маргариндан 160 тоннаазы алдынмаан. Чурттуң дыка хөй заводтары даштыкыдан кээр чиг эттиң чогу-биле турупкан. Девискээрлер-биле партнерлиг солчулгага кирер ужурга таваржып турар бис.

Бис бөгүн дүвүрелдя чонга чедирер ужурлуг бис. Херегел рыногунда байдалды кижи бүрүзү билген турар ужурлуг. Аазаашкыннар-биле чонну чемгерип болбас, ынчангаш шынны чугаалаар, амыдыралдың моон-даа берге байдалдарынга белеткенир херек.

Оон-биле чергелештир бо дүвүрел кадык-чаагай тургузуушкунче углаңган болган турарын чазак дилеп турар. Сүртеп, бачыдавайн, бодал-сагыштыг ажылдаар херек. Ажыл-херекти билдилиг организастаар болза, эрге-чагырганың адаандан үстүнге чедир бүгү кезектери күжениишкиниг ажылдаар болза, кризистиң болгаш сандараашкының мйышкынын ажып эртер арга бар деп санап турар бис. Комплекстиг хемчеглерни алыр херек. Онза комиссияның ажылынче катап эглир апаар. РСФСР-нин Дээди Совединиң чижээнге үндезилээш, оон составын болгаш ажылдаар чурумун бо сессияга бадылааш, онзагай бүрүн эргелерни аңаа тыпсыр херек. Улус депутаттарының бүгү Советтеринге база ындыг комиссияларны тургузары чугула, а күш-ажылчы коллективтерге, албан черлеринге, организацияларга чоннуң социал камгалалының бөлүктерин тургузар херек, чүге дээрге дүштүүрлүг чорукту тургускан өртектер өзүлдези-биле холбаштыр олар чугула апарган.

Аъш-чем продуктуларын, ылангыя бистиң республикада бүдүрбейн турар продуктуларже кичээнгейни күштелдирбишаан, дилеп тыварынче бүгү күштерни углаар херек. Чамдыктарының дугайында чугаалаайн.

1. Чигир. 1991 чылда тускайлап берген фондулар 1990 чылдың деңнелиндеен хөй. Херектиң ужуру курлавырларны тыварында. Чуртта чигир талазы-биле байдал дыка берге.

Хемчеглерни ап турар бис. Апрельдиң фондулары биле чигирни шуптуунга чедиштирер апаар. Бир эвес эки ажылдаар болзувусса, бирги кварталда чонга талоннар айы-биле чедир бердинмээн 220 хире тонна чигирни май-июнь айларда берипгер бис. Эң берге байдал чаа дүжүт мурнунда, үшкү кварталда тургустунар. Ынчангаш курлавырлар тургузарының дугайында, заводтар-биле немелде керээлер дугайында сагыш салыр апаар.

2. Шай. Бо талазы-биле ажырбас. Ногаан грузин шай талазы-биле бергедээшкиннер турган. Ам кээрэ чардыгган, шай база бар. Краснодар крайда кады ажылдажыр бүдүрүлгени ажыдар талазы-биле ажыл чоруп турар. Оон улаштыр республикага сөөртүп эккээр чиг этти ажылдап кылыр цех ажыдары дээш хөделир херек.

3. Дус болгаш сереңги. Бо талазы-биле айтырыглар шиитпирлеттинип турар.

4. Үс аймаа. Маргарин талазы-биле 1800 тоннаның фондулары бердинген. Бирги кварталдың фондуларының барык чартык кезии алдынмаан. Маргаринни кол алыр черивис Красноярск крайдан аңгыда, өске девискээрлерже дарый чедип, харылзааларны тургузары, дугуржулгалар кылыры эргежок чугула апарган. Хендир үзүнүң талазы-биле айтырыг моон база дорайтавас нарын байдалдыг. Негелде-хереглелди хандырар дээш ону дугуржулга өртектери-биле садып алыр апаар.

5. Кондитер кылыглары. Хереглекчилер кооперациязының шугуму-биле кызырганының хараазы-биле фондулар барык 1000 тоннага чедир алдынмаан.

6. Арага аймаа. Фондулар бар. Эрткен чылдың кичээндирини утпас херек, ынчаң садыг четкизи фондуларының барык чартыын албайн барган.

7. Таакпы аймаа. Дугуржулгалыг өртектер-биле алыр фондуларны дыка хөйнү берген, оларны чедип алыр, харылзааларны тургузар херек. Ооң-биле кады Канск хоорайның дуржулгазын өөренип көөр херек. Таакпының кады бүдүрер талазы-биле акционерлиг ниитилежилгени тургузарын дугуржурун кызыдар херек. Республикага таакпы тарырын база катап эгелээр болза эки. Ынчангаш доп-дораан үрезинни сөөртүп алыр, черни тускайлап бээр, кижилерни өөредир херек.

8. Балык. Ол продукция келир, ынчалзажок чүгле дугуржулга өртектери-биле болур. Яблок, цитрустар, ногаа аймааның талазы-биле байдал база ындыг.

9. Сүт аймаа. Чылда 19,1 муң тонна кылдыр тускайлап берген. Ол дээрге колдуунда уруглар чеми, кургаг база консервалаан продукция, быштактар болгаш өске-даа. Бо продуктуларның чугулазын барымдаалап көргеш, чазак солчулганың немелде курлавырларын тургузуп турар.

10. Далган, крупалар, макарон кылыглары. Каңдаашкының хараазы-биле бис чыл эгезинде барык тараа чок арткан бис. «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкынының удуртукчуларының шудургу ажылының, Россияның чазааның дузазының ачызында бис бөгүнде, хүннерде санаар болза, курлавырларывыс өске девискээрлерге бодаарга, элээн хөй. Макарон болгаш крупа аймаа ам дээрезинде бар. Ынчалзажок демдеглээр апаар, бергедээшкиннер мурнувуста. Чуртта бо талазы-биле байдал дыка нарын. Чурттуң Президентизи, РСФСР-нин удуртулгазы хемчеглерни ап турар.

Крупа аймааның ассортиментизин тудуп болурунуң аргазы бар. Чоннуң хереглелдерин хандырарынга арбайдан кылган крупаны, перловканы, ристи, чочак-тараа крупалын, кызыл-тастан кылган чүүлдерни үзүктелдирбези чугула. Садыг черлериниң чамдык удуртукчуларының буруузу-биле ол чем аймаан чогуур үезинде эккеп албайн турары канчап-даа таарышпас. Чогум-на ооң ужурундан бир чамдыкта магазиннер чүгле перловканы азы макарон аймаан саткаш туруптарынга хамаарыштыр хомудалдар үнүп турар.

Республикага продукциялар эккеп алырында байдал херек кырында ындыг боол турар. Үстүнден куду харылзаалар будулган болгаш ажылдавастай берген, а бүдүрүлгелер, адырлар аразынын харылзаалары чаа-ла тургустунуп турар. Оларның орнунга тургузуп алыр чүве бисте ам дээрезинде чок.

Байдал шак мындыг апарганда, бодувусту боттарывыс хандыртынар дугайында айтырыг бирги чергелиг-биле тургустунуп келген. Амгы үеде өске черлерден республикаже сүттен кылган продукцияның 30 хуузун, картофельдиң 20 хуузун, ногааларның 50 хуузун киир сөөртүп турар бис. Ол чүүлдер-биле долу хандыртынып ап болур арга бисте бар. Чазак улуг эртемденнерниң дузазы-биле бо айтырыгларны шиитпирлеп турар. Ол талазы-биле кылдыкган хемчеглерни чугаалажып көөрү-биле силерге киирип кээр бис.

Бөгүн маңаа аъш-чем хандырылгазының кол-кол айтырыгларынга доктаап көрейн. Чүнүң-даа мурнунда, азырадыкчы хөөнден шуут адырлып уштунар ужурлуг бис. 80 чылдарның эгезинде чугаалап турганывыс коммунизмни тургузуп албааныварысты ажыы-биле чугаалаар апаар. Ооң-биле чергелештир бистиң бо черивиске бурунгу шагдан бээр кижилер амыдырап-чурттап, боттары азыранып чораан деп чүвени база чугаалаза чогуур. Тываның чери дүжүткүр, байлак, а ооң хөй национал чону талантылыг.

Тараа дугайында айтырыг. Республиканың чылда далганга хереглели 30-33 муң тонна боол турар. Агроүлетпүр эвилели ажыл-агыйлар-биле 30,5 муң тонна тараа белеткээриниң керээлерин чарып алган. Ол хүлээлгени бо чылын ыяп-ла күүседир ужурлуг бис. Бистиң өстүрүп турар кызыл-тазывыстың клейковина бээр бүдүмели эккеп турар тараавыстан ырак ажыг боол турар. Тараа өстүрүп турар кижилерниң эки ажылдаарынга база амыдырал-чурттаалгазынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар херек. Оларга аазаан бүгү чүүлдерни көпеекке чедир төлеп бээри чугула. Оларга эң эки шинарлыг үрезиннерни база суггаттыг черлерни тускайлап бээри чугула. Тыва чемнер белеткеп кылырынга ажыглаар арбайны болгаш чинге-тарааны тарыыр шөлдерни калбартыр болза эки. Ылангыя арбайны Кара-Хөлге, Тере-Хөлге, Тожуга-даа тарып болгай-ла. 40-50 чылдарның араттары ол черлерге суггарылга бугаларын кылгылап алгаш, ындыг тарааларны тарып чораан. Моон мурнунда кагдынган дээрбелерни, хлеб быжырар черлерни катап тургузуп алыр дээш бо чайын хөй ажылдарны кылза чогуур. Автоматчыткан электри күжү-биле ажылдаар дериг-херекселдер дугайында хоозун болдашкыннар кылбайн, эргиде кагдынган чүүлдерни катап тургузуп алза эки.

Макарон кылыр цехтиң тудуун дүрген доозуп, ажыглалга киргеш, крупа аймаа белеткеп кылыр бүдүрүлгелерниң тулуун эгелээри чугула апарган.

Хлеб аймаан камныг ажыглаарының айтырыгларын бодаар үе келген. Кожа турар черлеривисте хлебти шагда-ла карточкалап сада берген-даа болза, бистер ону хостуу-биле садып турар бис. Ол арганы ажыглаза кандыгыл деп айтырыг тургустунуп турар. Бир эвес ынчап баар чүве болза республиканың тус-тус девискээрлериниң онзагай байдалдарын өөренип көөр апаар. Тараа шоолуг тарывайн чораан Мөңгүн-Тайга, Өвүр дээн ышкаш районнарга норма бир янзы болуру магатчок.

Сүт айтырыы. Ажыл-агыйларның бүгү малы удавас чайлаглаар үе келген, ынчангаш сүт бүдүрери көвүдээр. Бүгү деңнелдерниң Советтерин, белеткел органнары, бүгү коллективтерниң, ооң иштинде хоорайларның-даа, удуртукчуларын чоңга, малчыннарга барып тургаш, сүт, саржаг болгаш национал чемнер бүдүрериниң хемчээлин көвүдедириниң аргаларын дилеп тывар болгаш онаалдаларны бээр, керээлерни чарар ужурлуг. Уруглар албан черлеринге, столоваяларга, магазиннерге чеже хире, саржагның негеттинерин тодарадыры чугула. Саар инектерни хөй сүт бээр кылдыр эдиктир саарын, сарлыктарны, өшкүлерни, хойларны саарын организастаар херек. Район, суур, көдээ Совет бүрүзүнүң девискээринге бүдүрген бүгү чүве оларның эргезинде турар болгаш ол чүүлдерни садып саарарын боттары баш мининир болур ужурлуг. Студентилерниң түр үедеги кооперативтерин база организастап болур. Чамдык кижилер сүт тыртар машиналар чок деп чугаалай бээр чадавас. Шаанда араттар ындыг машиналар чокка-ла сүттен саржагны канчаар кылып ап чорааның бодап көрээлинер.

1990 чылда турганынга деңнээрге, сүт белеткелиниң талазы-биле ажыл-агыйлар-биле чардынган керээлер ёзугаар бо чылын ооң хемчээли 6 муң тоннага эвээжээн. Район бүрүзүнүң бодунга 500-600 тонна сүт артык каар, ол дээрге барык 20-25 тонна саржаг-дыр. Ынчангаш сүт бараан фермаларын катап тургузарынга районнарның, совхозтарның материалдыг сонуургалы тургустунган.

Эът айтырыы. Республикага эът продуктуларын көвүдедиринче сөөлгү үеде чогуур кичээнгей салдынмайн турганын ажыы биле чугаалаар апаар. Эът бүдүрери дээрге республиканың ажыл-агыйының кол адыры болгай. Ынчаарга ол ажылды кайы хире баксырадып келгенивис билдингир. Колхоз, совхозтарны массалыы-биле тургускулап эгелээш, чонга эвээш санныг малды хуузунда ажыглаар кылдыр дүрүмчүдүп арттырган турган. Кижилер мал одарладыр, сиген кезер, тараа тарыыр черлери чок болганындан мал тудар аргазы чок апарган турган. Ындыг янзылыг административтиг методтарга экономиктиг хемчеглер база немешкен. Тываның чонунуң бүдүрген кончуг арыг эъдиниң садып алыр өртектерин эвээжеткени мал продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге кижилерниң сонуургалын кудулаткан. Мал эъдин болбаазырадыр бүдүрүлгелерни республикага туттаан. Ооң түңнелинде малчыннар улуг чидириг-каражага таваржып турар.

Адырның экономиказының үнези дыка чиктен, чосска чедир-ле бир хойнуң өртээ, 1 шил водка турду. Сөс кырынга мал ажылының ажыктыы дээш өөрүп турдувус, а херек кырында — сыр дедир болган-дыр.

Малды болгаш кушту совхозта, мал ажылының эштежилгезинде, дача участогунда, хууда дузалал ажыл-агыйда өстүрүп турарындан хамаарылга чокка, малчының күш-ажылын хүндүлеп көөр үе келген-дир.

Айтырыгның бүгү комплекизин бодап көөр херек. Кым-на мал өстүрерин күзеп турар болдур, оларга таарымчалыг деңбайдалды тургузар. Мал ортан үезинге чедир бажыңнарны эргий кезип, мал тударын болгаш эът бүдүрерни күзээр бүгү-ле кижилерни тодарадыр херек. Бо ажылче хоорайжыларны база хаара тудар. Көдээде дөргүл-төрелдеринде болгаш таныш-көрүштеринде мал-маганны бүдүү тудуп турар хоорайжыларны хоойлу ёзугаар ажык болдурар херек. Ада-иезинде азы ха-дуңмаларында элээн каш өшкүлерни тудуп, совхоз суун, мал чемин халас чарыгдап турары дээш оларны мооң мурнунда кызып, ажылычдан халап туржук, шыны-биле алырга, хоорайжыларның хөй кезиң чайын уруг-дарыы-биле төрелдеринге чедип келгеш, мал чеминиң белеткелинге дузалажып турган болгай. Амгы үеде бүгү малчыннар аренда-биле ажылдап турар. Совхоз директорунга долузу-биле, чамдык черлерде харын-даа доктаатканындан хөйнү төлеп турар. Күзелдиг бүгү-ле кижилерге малды болгаш кушту бээр херек. Куш фермазында ындыг арга бар. Хаван комплекизи бодунуң үлүүн база киирип болур. Боттарының хууда дузалал ажыл-агыйларының аразынга катап садыглажыышкынны организастап болгай. Адактың сөөлүнде колхозтар болгаш совхозтар аажок шыңгы дузалаар ужурлуг. Оларда канчаар-даа аажок улуг курлавырлар бар. 1990 чылда совхозтар 150 муң хире баш малды чидирген. Мында ужур-ла бар: чидирериниң орнунга чонга сатканы дээре ышкажыл. Керээ чарып алыр херек.

Ниитизин эът кылдыр дужаар бүгү-ле малын семиртир азырар херек. Аренда-биле ажылдаар звеноларны, кооперативтерни организастаар. Натуралыг төлевир-биле оларны сонуургалдырын керээге база киирер. Чүгле тергиин эки деңгел-күштүг малды болбаазыралдаарга хүлээн алыр. Ынчангаш эът комбинадының, «Сукпак», «Ак-Чыраа» совхозтарының ассоциациязын тургузар, чогуур семиртилге эртпээн малды аңаа хүлээп алгаш, ону семиртир азыраар. Ындыг янзылыг каттыжыышкынны республиканың барык талазынга база тургузары кордунуп турар. Ол коллективтерге немелде одар-белчирлерни аңгылап бээрин бодап турар бис.

Чадаң ыяштарны дөзүнден туруп, даштарын аштап арыглап, үнүштерни тарып, суггарып база дүжүттүг өстүрүп четтигиптер кылдыр мал азырарын күзеп турар бүгү-ле кижилерге сиген кезер черлерни ай хуусаада дааңзы ёзугаар аңгылап бээри чугула.

Ногаа болгаш картофель айтырыы. Бисте аргалар бар. Көрей специалистерни чалап ажылдадыры-биле чазак «Хаяа» совхозту немей тургускан. Чурттакчыларның составының талазы-биле ук ажыл-агый интернационалчы болур. Чоогунда шөлде ногаа шыгжаар черни тудуп турар, чоорту болбаазырадылга пунктузу база бүде бээр. Картофель болгаш ногаа талазы-биле бис бир-ле дугаар керээлиг системаже кирдивис. Совхозтар чүгле капуста олуртуру-биле өйлежип турган эрткен чылдарның кичээндиинглерин барымдаалап көрбүшаан, продукцияның ассортиментилериниң болгаш дужаалдаларының хуусаазының талазы-биле керээлер бо чылын чардынган. Ассортимент чугула, хуусаазы быжырымчалыг болган тудум, ажыл-агыйга техниканың, ылангыя дефицитиг техниканы садары улам бүзүрелдиг болур. Июньнуң баштайгы декадазындан эгелеп хоорайга эрте быжар ногааларны дужааган ногаажыларга хавар бараанчарын садарын бодап көөр бис. Чоннуң картофель-биле хандырар талазы-биле улуг ажылды чорудары негеттинип турар.

Картофель. Тускайлап чорукка сыллап алгаш, хөй-хөй совхозтар ону тарыыр шөлдерни дыка кызырганын өөренип көрбүшаан, хууда картофель олуртулгазынче чурттакчыларны бүгү-ниити мобилизастаар херек. Хоорайжылар болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле дугуржулга бисте бар. Хоорайжыларның, райтөптер, суурлар чурттакчыларының суггаттыг шөлдерге хереглелдерин бүрүнү-биле хандырарын шиитпирлээн. Ол участоктарны элээн каш чылдарда оларга быжыглаар. Суг, үрезин, техника-биле дузалаар. Малчыннарны, сарлыкчыларны болгаш ивижилерни уттуп болбас. Көдээге май ортан үезинде картофельди массалыы-биле олуртурун онзагай байырлал болдуруп, ооң политиктиг бедик көдүрлүүшкүннүг байдалдыг болурун чедип алыр. Ол айтырыг талазы-биле май эгезинде селектор дамчыштыр тускай чөвүлел хуралды эрттирер бис. Хоорай, райтөптер картофель шыгжаар черлер дугайын бодаар ужурлуг.

Балык. Бөгүн элдепейлиг чүүлдер илдең боол турар. Балык канчаар-даа аажок хөй курлавырлыг турда-ла, арат-чон балыкты көрбейн турар. Ооң дугайында чугаа-соот болгаш эде организастаашкыннар хей-ле боол тургулаан. Балык заводу бодунуң чүнү-даа шыдавазын көргүскен. Балыкты кадагалаар черлерлиг, магазиннерлиг балыкчы колхозтарны тургузар херек. Көдээ Советтерге хөлдерни быжыглааш, оларга доктаамал кооперативтерни, артельдерни тургузар. Кадрларны белеткээри-биле специалистерни чалаар. Артельдерниң каттыжыышкыннарын тургузар.

Каттарны, мөөгүлерни чыып, белеткээрин организастыг чорудар. Кижилер боттарынга болгаш боттарының коллективтериниң столоваяларынга ону белеткеп шыдаар кылдыр коллективтерге чер участоктарын баш удур быжыглаар.

Аъш-чем рыногунуң сорулгалары нарын болгаш хөй талалыг. Ооң байдалы садыг ажылдакчыларының ажылдап билириндеен болгаш талантызындан хамааржыр. Бо талазы-биле ажыл хөй катап немежир. Ынчангаш оларга курлавырлар, кадрлар-биле дузаламчы болгаш деткимче негеттинер. Ол сорулга-биле бүгү хемчеглерни алыр херек. Дыка хөй тавырылгаларда магазиннер эргелекчилериниден хөй чүүлдер хамааржыр. Курут магазиннерге садып алыкчылар кээрин манап, акае-ла турган херээ чок. Ынчангаш курлавырларны боттары дилеп тыварынга өөренир херек. Бистиң бурунгуларывыстың боттарының улузунга бараанар тывар дээш ырак-узак Кыдатче, Индияже канчаар чоруп турганын сактып көрээлинер. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының удуртукчуларының боттарындан дыка хөй чүүлдер хамааржыр.

Боттарының коллективтериниң социал камгалалын хандырары-биле ажылдап, өртектерниң улгатканы-биле холбаштыр кымга, канчаар дузалаарын санап билип алган кижилерни чазак деткип турар. Дүштеки чем өртээн канчаар чиигедирин, пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглуг, эвээш телевирлиг кижилерге канчаар, чүнүң-биле дузалаарын билир кижилерге деткимчени көргүзер. Бүгү кижилерни картофель олуртурунче, хууда дузалал ажыл-агыйын, дача участоктарын хөгжүдеринче мөөңнээр. Тыңгыр кижилер боттарының столоваяларынга, буфеттеринге, пионер лагерьлеринге аъш-чемни шагда-ла тыптынып эгелээн.

Ол дээрге бүгү деңнелдерниң Советтериниң хан-дамырындан тудуш херээ боол турар. Ажыл телевири дыка бедээн турбуже, амдызында аңаа чергелешкек дедир беримчени ам-даа көрбейн турар-дыр бис. Бөгүн көдээ Советтерниң садыг ажылының ай санында анализи чок боол турарын ажыы-биле миннир ужурлуг бис.

Чамдык черлерде улус-биле дорт ажылдаарының орнунга ам-даа митингилерже хаидытар чоруктар бар. Амыдыралдың кызамдаашкынын шыдажып эртерин күзеп турар кижи бар болза, ол улус-чонга баар ужурлуг деп сагындырарын күзеп тур мен. Оларын-биле бүгү чүүлдерни шиитпирлеп болур. Бедик культураның чурттакчылыг чери дээш Советтер аразынга чарлаттынган чарыштың түңнелдерин үндүрериниң үезинде арны кызар күүскомнар дарагаларының эвээш болурунга идегеп турар мен. Үе эвээш арткан, ынчалза-даа ам-даа бар. Аъш-чем рыногун экижидип, хөгжүдериниң болгаш чоннуң камгалалының талазы-биле онза хемчеглерниң ниити хевир-байдалы ындыгдыр.

IV

Ам реформаларның үндезин утказынга кысказы-биле доктаап көрейн.

Үндезин айтырыг — чер дугайында айтырыг боол турар. 1917 чылдың революциязы «Черни— тараачыннарга!» деп кыйгырыгның адаа-биле тиилээн. Кыска үениң иштинде черни чоннуу кылдыр хавырган, эвээш бараанныг хууда ажыл-агыйларын орнунга улуг-улуг, коллективтиг ажыл-агыйларны тургускан турган. Ол чорук көдээниң бүдүрүкчүлүг күштерин хөгжүдеринге идегии берген. Тараачыннарның ээзүлүг-ла ажыл-агыйжы баштайгы салгалдарының чоорту черден ырап чорууру-биле холбаштыр черге хамаарылга кээзүлдүр-ле баксыраан. Амгы үеде дыка хөй кижилер чер — кижиниң авазы, ооң өртээ турбас деп чугаалаарынга ынак-даа болза, херек кырында чер өртек-үне чок апарган. Ол кымныы-даа эвес, кымга-даа херекчок болу берген.

Көдээ ажыл-агыйның черлери, тараа шөллери хүннүңне эвээжеп турар. Оон үнүш-дүжүткүрү кудулап турар. Хөрзүннүң үрелир чоруу күштелген. Ындыг байдал бистиң республиканы база оюп эртпээн. Мурнуку үеде бистер кур черлерни бодал чокка чарып, чер-ле болганын шуптузун тарып каапкан болгай бис. Бөгүн хат-салгындан хөрзүннүң үрелгениинден 70 муң ажыг га тарылга шөлү элээзин боол хуулган болгаш ажыглалдан үнген. Чер ажылында ажыглап турар системаа амдызында хөрзүннүң үрелирин доктаадып чадажып турар. 315 муң га тарылга шөлү эвээш үнүш-дүжүттүг черлерге хамааржып турар. Тываның кол байлакшылы — кадат шөлдери эң берге байдалда туруп турар. Шаанда араттар одарларны караанның огу ышкаш хумагалап, кадат шөлдерин ээлчештир ажыглаарының чурумун шыңгыы сагып, чыл иштинде элээн каш катап одар солуп, көжүп турганнар. Бир аалга малдың чүзүн бүрүзүн таарыштыр тудуп, азыраарының чуруму таварылга эвес турган, оларны сарлыктан тевеге чедир, өшкүден инекке чедир биосфераның зоналарының айы-биле, хөй чүс чылдарның дуржулгазынга үндезилеп малдап чораан. Амгы үеде ол бүгү уттундурган. Одарларны ажыглаары кандыг-даа системе чокка чоруттунуп, үжелиг оът сигеннер чидип турар апарган. Суггаттыг черлерниң байдалы база-ла ындыг боол турар. Чер ажылы шаг-шаандан бээр чоруттунуп келген. Эвээш хемчээлдиг черлерни хөйү-биле суггарып, ажыглап турган. Араттарның казып кылып кааны суггарылга системалары онзагай инженерлиг тудуглар боол төөгүде кирген. Амгы үеде оларны шуптузун уттуп каапкаш, октаан боол турар. Мелиорацияга тускайлаан чоннуң акша-хөреңгизи чогуур түңнелдерни бербээн. 30 чылдың иштинде суггаттыг черлерниң шөлү 1,5 катап кызырылган. 60 чылдарның эгезинде суггаттыг 100 муң га ажыг шөл дүг турган болзувусса, ам чүгле 42,3 муң га арткан. Олардан ортумаа-биле 11-12 центнер чем единицазын ап турар бис.

Хоорай чурттуглар мал кадарар чер чок апарган деп хомудап, чаа черлерни тускайлап бээрин дилеп турар. Ооң-биле кады чүгле Кызыл хоорайны долгандыр 90 ажыг карьерлер бар, чер-ле болганы бок төгер черлер апарган.

Бок төгер черлерниң көвүдээнинден, арга-ыяшты кандыг-даа система чокка кезип ап турарындан чүс-чүс бичии хемнер соолган. Улуг-Хем сыыган кел чыдар.

Черни, ооң иштинде Эрзинниң онзагай ховуларын херектиг болгаш херекчок-даа онон муң оруктар үреп каапкан.

Байдалды ылавылап тодарадып көөрү, оон чылдагааннарын илередири, кризистен уштунарының шын оруктарын тывары негеттинип турар.

Бөгүн чуртта аңаа дорт харыы чок боол турар. ССР Эвилелинде болгаш РСФСР-де ол талазы-биле ийи аңгы бодал болгаш арга туруп турар.

Төлтей черни күрүнениң өнчүзү кылдыр хевээр арттырарын сүмелеп турар. Черни арендалаар, ону кижилерниң бүгү амыдыралының иштинде ажыглап, салгакчыларынга дамчыдарынга чедир ээлеп, ажыглаарының аргазы-биле байдалды чоорту өскертиринге чедер.

РСФСР-ниң улус депутаттарының II Съездизи боттуг базымнарны кылырын шиитпирлээн. Экономиканың хөй хевирлиин, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының аргаларын хандырарын реформаның үндезинин кылдыр хүлээп ап турар.

Ол сорулга-биле черни күрүнениң эвес болдурарын болгаш хуужударын, чер ажыглаарынга монополияны узуткаарын саналдап турар. Черге күрүне монополиязын күш чок болдурар. Күрүнениң, колхоз-кооперативтиң, коллективтиг-үлүглүг (фермерлерниң) өнчүзүнүң болгаш хамаатыларның (хууңун) өнчүзүн деп эргелиин хүлээп көөр. Черни садып алыр болгаш садар чурумну, чер үндүрүүн күштүг кылдыр киирер. Бо бүгүнү эрге-чагырганың чер-чер органнарынга хүлээндирип турар. Депутаттарның чер комиссияларын, чер комитеттерин тургузуп турар. Чер харылзааларын тургузарынга суд практиказын эң баштай ажыглап эгелеп турар.

(Төнчүзү 3-кү арында)

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелиниң төнчүзү

(Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Съездиге депутаттарның аразынга шыңгыы демисел-биле чөпшээрештинген шиитпирни хүлээп алган. Оон кол утказы мындыг чижектиг боор турар. Черни хуу өнчү болдурары кызыгаарлыг. Кодээ ажыл-агый ажылдарын чорударын-биле черни алган фермер кижи ону алганы хүнден эгелээш, он чыл болганының соонда садар эргелиг. Черни үлеп бээриниң эргези юридика талазы-биле чер-чер Советтеринге, оларның чурттакчыларынга хамааржыр. Олар черни бирги ээлчегде бодунуң кижилеринге, колхоз, совхоз кежигүннеринге, ону болбаазырадып кылып турар кижилерге бээр хүлээлгелиг. Черни даштыкы хамаатыларга сатпас. Оон нормативтиг дүжүдүн болгаш продуктулуун доктаадыр. Кереэде айыттынган негелделерин күүсетпээн таварылгада черни хавырар. Фермер кижиниң быжыглаан черинге ажылдаарындан ойталаан, участокту өске кижиге дамчыдып берген таварылгада, ону өскээр садары хоруглуг. Ол эргени чүгле тус чер Советтеринге берген, ынчангаш ол тудуглар-биле кады аңаа чарыгдаан акша-хөреңгиниң хемчээлин барымдаалап, ук черни садып алыр, база-ла Советтиң чөпшээрели ёзугаар өске кижиге ажы-биле хамаатылар көрүп турда, дамчылар азы садар ужурлуг. Ону район Советки шуут үзе шиитпирлээр.

Чамдык даштыкы чурттарда кодээ ажыл-агый талазы-биле билиглиг, аңаа өөредилгени эрткен болгаш эки түңнелдерни көргүскен кижилерге черни берип турар.

Кыдатта реформа черни ээлээр эргени болгаш ажыглаар эргени тодараткан. Тараачын кижи чогуур төлевирни ёзугаар черни ажыглаар эргени өске кижиге дамчыдар эргелиг. Төлевирниң хемчээли ону ээлеп турган кижиниң кайы хире үлүүн кииргенинден хамааржыр.

Ооң кандыг аргазын шилип алырын силер шиитпирлээр ужурлуг силер, эштер. Кандыг-даа таварылгада бистерге черни ажыглаарын экижидерниң шиитпирлиг хемчеглери херек боор турар.

Апрель-майның иштинде кадрлар-биле, четпестер-биле демиселге эптеш чок ак сеткилдиг кижилер-биле чер комитеттерин четчелээрин бүрүн-биле доозар ужурлуг.

Черни инвентаризастаары дооступ турар. Оон түңнелдерин Советтерге, хамаатыларның чыыштарынга чугаалажып көөр, черни камгалаарының талазы-биле соңгаарлаттынмас сорулгаларны айтыр ужурлуг. Оон экономиктиг үнелелин дүрген доозар, хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр.

Чер реформазының алыс утказы — черге ажыл-агый чорудларының аңгы-аңгы хевирлерин деӊ эргелиг хөгжүдеринге боттуг байдалдарны тургузары болгаш ону таарымчалыг, эки ажыглаары боор турар. Ооң-биле кады черниң байдалы дээш негелле база улгадыр. Күрүне фондузун үнелеп тодарадыры, чер фондузунуң черлерин ханызы-биле көөрү эргежок чугула боор турар. Ол ышкаш тудуглар, оруктар, карьерлер, шахталар, бок төгер черлер кылыр девискээрлерни шын берип турар бе дээрзин тодарадыр.

Чер-чер Советтериниң доңт кирэжилгези-биле черни, бойдусту үреп турар кижилерни илередип, оларга хамаарыштыр хемчеглерни алыр. Олардан хоойлу ёзугаар негээр. Ол маңаа кээп турар экспедицияларга, туристерге база хамааржыр. Оларның дыка хөйү чораан черинге дыка хөй бокту дескилеп, хөммээн оңгарларны арттырып каап турар. Оларга мал-маган дүжүп, өлүп турар.

Районнар болгаш ажыл-агыйлар аразында кызыгаарларны тодарадыр. Чер-чер Советтериниң ролюн болгаш харысалгазын кодүрер. Оларның девискээринде турар бүгү чүүлдер, албан черниң чагыргазының болгаш өнчү хамаарылгазы чокка, оларга хамааржыр, чер база. Ону билдилиг ажыглаары орулганың болгаш амыдыралының кол үндезини болур ужурлуг.

V

Черни деӊ эргелиг ажыглаары-биле холбаштыр өнчүнүң өске-даа хевирлеринге хамаарыштыр деӊ эрге турар ужурлуг. Кол чүүл — бо бүгү эки турага үндезилеттингени болур. Кодээге ажылдаксаар, бодун болгаш өскелерни-даа чемгерер күзелдиг кижилер ажылдын кандызын боттары шилип алыр ужурлуг. Чазак олар-биле дугуржулга үндезининге хоойлу, экономиктиг идиг берикшиннерин, өртектер, үндүрүглер, чээлилер, сан-хөөнүң деткимишкини-биле АҮК-ту хөгжүдерин тургузары-биле ажылдаар ужурлуг.

Эки чүүлдер бар. Республикага чоокка чедир-ле чүгле совхозтар тергиилеп турган болза, ам районнарда чаа структуралар тыптып турар апарган. Колхозтар тыптып келген. Эргелеп башкарылгазы элээн демократчы болгаш рынокка долу дүгжүп турар боорга, тараачыннар колхоз тургузарын шилип алгайнар. Аңгы үеде 60 ажыл кооперативтер, мал ажыл-агыйларының 108 хире эштежилгелери, тараачыннарның 48 ажыл-агыйлары, кодээ ажыл-агыйның барык 400 хире аңгы-аңгы ус-тывыш черлери, 8 муң ажыг дача участоктары, агрофирма, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, хамаатыларның дузалал ажыл-агыйы, комбинаттар, ассоциациялар болгаш каттыжыышкыннар ажылдап турар.

Олар аразында чарышсыннар. Кым кандыг дээрзин амыдырал көргүзе бээр.

Чазак бараан бүдүрүкчүлеринге хамаарыштыр командылап башкарар аргадан шиитпирлиг-биле ойталап турар. Ажыл-агыйларга чаңгыс көргүзүгну — күрүне чагыының хемчээлин болгаш аъш-чем үндүрүүн доктааткан, ону капитал салыышкыннарның төпчүткен дөстери-биле деткээн. Тараачын ажыл-агыйларының, хоорай чурттакчыларының болгаш өске-даа бүдүрүкчүлерниң херегледиинге ажыглаары-биле долузу-биле ажыглаттынмайн турар 54,7 муң га черни совхозтардан алгаш, ону фонд кылдыр тургускан. Совхозтарда бокталган, сугга алыскан болгаш чедир ажыглавайн турар шөлдерниң ниити саны 131,7 муң гектар азы бүгү шөлдерниң 30,8 хуузу болуп турар. Чайгы үеде ону шуптузун хыналы негеттинип турар. Моон соңгаар чер болгаш сиген кезер черлер херегләэр кижилерге бээри-биле ону хурааны элээн каш катап улгадыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Хоорай чурттакчыларының дача участоктарының хемчээлин 0,15 га чедир улгаттырып турар. Оон-даа ыңай көөр херек. Хоорай чурттакчыларынга септелге-техниктиг бүдүрүлгеден тракторларны кожуг дериг-херекселдери-биле ажыглаар пунктуну ажыдар.

Хоорайларның мал ажыл-агыйының эштежилгелеринге, районнар төптеринге болгаш суурларга тарылга база сиген шөлдериниң дугайында база бодаар херек. Совхозтарда болгаш ыяш ажыл-агыйында багай ажыглаттынып турар черлерни хурааагаш, хоорай чаңының кодээ ажыл-агый зоназын тургузуп турар. Чурттакчы чон аңаа акша-төгерикти салып, мал чемин чаштырып, өске-даа продукцияны алыр апаар.

Малчыннарга дуза херек. Олардан хөй-хөй өг-бүлелер, фермалар аренда керээзинче бүдүнү-биле шилчип турар. Оларга техниканы, черни бээр херек. Мал чемин, картофельди болгаш өске-даа чүүлдерни алзыннар. Ажыл-агыйларның удурткукчулары оларны мал чеми чок арттырыгаш, бажка суп турар чоокктар хөй.

Хамаатыларның хууда дузалал болгаш чача ажыл-агыйларын сайзырадырынче чугула сагыш салыр херек. Чамдык эки чүүлдер бар. Чаңгыс-ла 1990 чылда хамаатыларның хууда малы 21,8 муң беш немешкен. Кызылдың дача участоктарынга 2300 тонна картофельди, 2810 тонна ногааны, 100 тонна катты өстүрген.

Кодээге хуу өнчүнүң 12-13 чаа хевирлерин чазак деткиир. Оларга акшаны, чээлини, мал чемнерин, тудуг материалдарын, черни болгаш аныяк бода малды база кушту бээрин көрген. Банкыларга, сан-хөө болгаш хандырылга, садыг-белеткел организацияларынга даалгаларны берген.

Эң-не берге болуп турар айтырыг — аныяк бода малды болгаш кушту кайын садып алыры. Куш фабриказы болгаш совхозтар маңаа бистиң идегеливисти шынзыктырып шыдаваан. Ынчангаш республиканың зоналарынга чурттакчы чонга садар хаван оолдары, аныяк бода мал болгаш куштар база үнүштер өстүрүп садар бедик продуктулуг ажыл-агыйларлыг тускай каттыжыышкынны тургузарын планнап турар. Оларга черни, техниканы, саң-хөөнү болгаш чээлини бээр апаар. Ажыл-агыйларның кагдынган хаван фермаларын болгаш ыяш ажыл-агыйларының участоктарын оларга бээр.

Бо чүүлдер ындыг белен болбас дээрзин билип турар бис. Ында кижи кайгаар чүве чок. Дугмалар, монополизм, бистиң чаңчыккан чүүлдеривис үрелип турар. Бистиң мынчаар билерин далексээн ийик мен: бистер бир эвес төөгүнүң материалистиг билиишкининде турар болганывыста, дириг бойдуска, экономикага, кижилерге оларның хоойлу ёзугаар сайзыралынга шаптыктавайн көрээлинер. Ону идеологтуг хавык-биле дуглаваалыңар. Малчын кижи совхозтан үнгеш, арат ажыл-агыйы кылыксаар болза, алган чери, совхозтуң байлакшылынга бодунуң киирген үлүү-биле үнгеш ажылдазын.

Бистиң мурнувуста турган турар бо берге демиселге коллективтиг ажыл-агыйларның арга-шидалын ажыдарынга, оларны турушттуг болурунга бистер харылзажып тургаш бодаңыр, дузалажыр бис дээрзи өске херек-тир. Херектиң алыс дөзүн шиңгээдип, эрги арга-биле амыдырары болдунмас дээрзин утпас херек. Күрүнеде ам ындыг дуза чок. Төпчүткен акша-төгерик ажыл-агыйжы эвес чоруктарны дуглаарынга эвес, а социал программаларны шиитпирлээринге кээр апаар дээрзин утпас херек.

Ооң-биле чергелештир үлетпүр продукциязының өртээниң эмин эртир улгатканы, үндүрүглер, социал камгалалче шилчидилгениң өскени, үүрмектеп садар өртектериниң улгатканы дээш ажылдакчыларга компенсация төлевири дээш, оон-даа өске чүүлдер немешкен.

Рынок келген. Арга — рынок хоойлулары-биле чурттаар база хөделир.

Бирээде, тывынгыр чоруктун хостуун ажыглаар. Ажыл-агыйны чорударының чогумчалыг байдалдарында чүү ажыктыг болур, ону бүдүргеш садыглаар. Аңаа бүгү шаптыктаашкыннарны ап октаач бис.

Ийиде, продукцияны аргалыг болза, ботка болбаазырадып тургаш, ону дээди шынаалыг кылдыр садып, продукция санындан эң хөй орулганы алыр херек.

Үште, кодээге кижи бүгү ажылдаар ужурлуг. Шыдаар шаа-биле, пенсионер-даа, школачы-даа. Бараанны бүтүрер, орулганы киирер.

Дөртте, «садып алыышның болгаш садарының» принцивин ёзугаар хөделир.

Өртек-үнениң хоойлузунга болгаш бараан-акша харылзааларынга чагыртып өөренир. Ажыл берикчизиниң болгаш ажылчынның деӊ эргезин хүндүлээр. Чүгле керээ тергиидээр. Продукцияның хемчээлинден аңгыда, ону садарының болгаш садып алыр өртээниң база аренда төлевириниң хуузундан аңгыда, өске чүве тургузар кылдыр керээни бөдүүнчүдер. Өске аптканчазы — бот-орулга-чарылга оналдазын, социалистиг хүлээлгелерни ап октаптар. Арендаторнуң продукциязынга садып алыр өртектерин тургускаш, аңаа курлавыр кезектерин, мал чемнерин мөөңнеп садар өртек-биле хандырып турар совхозтарны деткиир турар бис. База арендаторнуң арыг орулгазындан 40-тан 50 хуу чедир төлевирни кылып турар болза.

Ооң хууда санын, кирген чегин барымдаалап тургаш экономика албаны шуптузун анализтээр ужурлуг. Оон адырлар аайы-биле болгаш ниити совхозка түңнээр, ону үндүрер.

Сөөлүнде. Шилчилгелиг үе-чадада ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин: хуу, өг-бүле, бригада керээлерин, арендаңы, ажыл-агый иштиниң кооперативтерин шуптузун хүлээп көрүп турар бис. Аренда, кооперативтер, акционер ниитилелдери перспективада база бар. Арендаңы кайы хире дүрген шиңгээдип алыр болдур, рынок харылзааалары ол хире дүрген болур.

Совхозтар чоорту арендаторларның, кооперативтерниң эвилели азы ассоциациязы апаар ужурлуг. Оларның кайызы-даа бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле амыдырап, эвилелге үлүүн чүгле социал адырны хөгжүдери-биле, техника садып алыры-биле болгаш өске-даа чүүлдерге киирери-биле бээр.

Эге коллективтер болгаш адырлар кооперативтери удурткуучуларны болгаш специалистерни дугуржулга ёзугаар хөлезилеп алыр. Специалист чеже хире салыышкын киргенил, ол хирени төлээр. Маңаа кызыгаар турбас.

Оон ыңай. Адаандан төлээлеткениң ёзугаар район-даа, республика-даа звенолары тургустунар. Олар бо хүннерде ажыл-агыйларже санаашкын күсели-биле амыдырап турарлар.

Хамаатыларның хуу дузалал ажыл-агыйы-биле, тараачын ажыл-агыйлары-биле, хоорайжылар-биле харылзааны тудуп алыр херек. Чүвени хандыр бодаар удурткуучулар ону билдилиг ажыглап турар. Олар хоорай бүдүрүлгелери-биле, хуу дузалал ажыл-агыйлары-биле, дача ээлери-биле, тараачын ажыл-агыйлары-биле керээлерин чарган. Транспорт, чемишчидилге, мал-маган-биле дузалап турар. Ооң орнунга продукция алыр.

Чурттуң дыка хөй совхозтарының директорлары тараачын ажыл-агыйларының спонсорлары апаргылаан. А өскелери оон-даа бурунгаарлаан: совхозту баштай тараачын ажыл-агыйы кылгаш, оон соонда ол аңгыланган өнчүге ассоциация тургускулаан. Шуптузунун социал болгаш экономиктиг аргалары ажык. Оларның шуптузунда чер бодунуу, акша-хөреңги бодунуу, банкыда бодунуң агар саны бар. Кижи бодунуң аргазын боду илередир, акшаны ажылдааны-биле алыр, азырадыкчылар, «артык хырын» болбайн турар. Коллективте чаңгыс демниг кижилер боттарының үлүүн коллективинге-даа, күрүнезинге-даа киирип турар. Ажыл-ишчиниң, кижиниң ниитилелдиң эрге-ажыктарының дүүштүрүлгези болуп турар, ону Совет эрге-чагырганың 73 чылдарының дургузунда шиитпирлеп чадап келген болгай бис.

Карылгалыг чорук дугайында ийи сөс. Рынок үезинде ындыг чорук турбас ужурлуг. Карылгалыг кижилер ядараар болгаш тараар. Кым-даа карылгалыг ажылдаар болза, оон чайлавас. Ажыл-агыйлар боттарының иштинде карылгалыглар-биле база ынчаар демисежир ужурлуг.

VI

РСФСР-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында Хоойлу төлевилелин белеткээн болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бодук доктаалдар хүлээп алган. Оон дугайында дараазында илеткелчи тодаргай чугаалаарын барымдаалааш, чүгле чамдык чүүлдерге доктаап көрейн.

Бо чылын кодээни инвестиция политиказын дамчыштыр мурнуу хөгжүдер. РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң ачызы-биле кодээге оруктар, школалар, эмнелгелер, школа назыны четпээн уруглар албан черлери тударының чарыгдалдарын акшаландырыышкынның төпчүткен дөстериниң күсели-биле дуглаан.

Кол кичээнгей амгы үеде биче суурларны катап тургузарынче угланган. Дыка хөй черлерде бо чылын ажыл-агыйлар катап тургустунган. Бот-тускай ажыл-агый чорударын күзеп турарлар ам-даа бар. Оларны деткиир бис. Бо чыл ол ажылды эгелээриниң чылы болур.

Салдынып турар бо сорулгалар сөс кырынга артпазын дээш тудуг индустриязының баазазын хамыктың мурнунда районнарга, ажыл-агыйларга тургузар, хууда бажың тударларга дуза көргүзер талазы-биле хемчеглерни алыры көрдүнген. Ол ышкаш малчыннарның, ивижилерниң амыдыралын экижидер талазы-биле тускай кезек база бар. Ивижилерниң амыдыралының онзагай талаларын болгаш нарын-бергезин барымдаалап көргеш, оларны 50 болгаш 55 харлыг турда, пенсияже үндүрер дугайында саналды киирдивис.

Кижилерни ажыл-агыйже хаара тудары-биле үлетпүрнүң биче бүдүрүлгелерин, ылангыя чоннуң херегцел бараанларын бүдүрери-биле, аъш-дуза чедирери-биле холбашкан бүдүрүлгелерни ажыдары көрдүнген. Улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалдың талазы-биле тускай доктаалдар бар. Кодээ школа чаартынган амыдыралдың төвү болур ужурлуг.

Оон ыңай. Тараачынның күш-ажылынга бөгүн чоннуң угаан-бодал амыдыралын катап тургузары негеттинип турар. Чазак чогаадыкчы интеллигенция-биле, шажын-чүдүлге черлери-биле. Тываның чонунуң эң эки чаңчылдарын, ёзулалдарын катап тургузарынга сундулуг бүгү кижилер-биле, черге ёзулуг тараачын болурунга аныяктарга дузалаар кижилер-биле кады ажылдаарынга белен.

VII

Кодээ ажыл-агый продукциязының чидириглериниң, оларны шыгжаарының болгаш болбаазырадырының айтырыглары бистиң кичээнгейивистиң төвүнге турар ужурлуг. Оларның амгы байдалы үениң негелдезинге дүүшпейн турар дээрзин хомудал-биле демдеглээр ужурлуг мен.

Чиг эттиң улам ханы болбаазырадырынче, белен продукцияны бүдүрерин ковүдедиринче, ооң ассортиментизин калбартырынче болгаш шынарын экижидеринче бүдүрүлгелерниң шилчилгези дыка оожум боттанып турар. Чижээ, 1990 чылда бир тонна чиг эттен бараанныг продукция бүдүрери эът комбинаттарынга 889 рубль, Чөөн Сибирьниң зоназынга — 1470 рубль болган. Фасон продукция, чартык фабрикаттар эвээш бүдүртүнүп турар, фондудан дашкаар чиг эттиң чыылдазы болгаш ажыглалы четпес организастаттынган.

Аъш-чемниң чаа хевирлерин кылырының технологиязын шиңгээдип ап, оларны бүдүрүп эгелээр апаар, ол продукцияга субпродуктулар немээрин көөр, сүттен кылган база өске-даа национал чемнерни ковүдедир, фонд чок чиг эттен эдеринчи продукция үндүрерин организастаар, сөөктен алган болгаш техниктиг үстерни бүдүрерин ковүдедир.

Кызылга болгаш районнар төптеринге продукция болбаазырадып кылыр баазаны хөгжүдери-биле чергелештир ажыл-агыйларның боттарынга биче цехтер четкизин ажыдарынче улуг кичээнгейни углаар. Чижээ, 1991—1995 чылдарда херглекчилер кооперациязының болгаш Агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле колбаса кылыр 19 цехти, ногаа болбаазырадыр 5 цехти, ниити күчүзү хонукта 4 тонна хымыс бүдүрер 20 цехти, 28 сүт кухнязын ажыглалга киирер. Ол ышкаш национал чемнер кылыр 9 цех, 11 дээрбе, хлеб быжырар 20 ажыг цех болгаш кондитер кылыгларының цехтерин ажыттынар, 15 цехке алгы-кеш эттээр, 2 цехке алгы-кештен янзы-бүрү хепти, ооң иштинде тыва хептерни даараар, бажыңга, өгге ажыглаар херекселдерни кылыр. Дүк болбаазырадып кылыр үш финн модульду бо чылын эптээр.

Чурттуң өске черлери база даштыкы фирмалар-биле кады чиг этти ханы болбаазырадыр биче бүдүрүлгелерни тургузарының айтырыын шиитпирлеп турар.

Бир эвес бо бүгүнү холга алгаш, аңаа чогуур контрольду тургузар болзувусса, ол чүүлдер ыяап-ла боттаныр. Агроүлетпүр эвилелинге кодээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадып кылыр тускайжыткан каттыжыышкын херек. Эвээш күчүлүг цехтерни төлевилээр болгаш тудар, дериг-херекселдерни чагыыр болгаш хандырар, депшилгелиг технологияларны шиңгээдир, кадрларны өөредир — ук каттыжыышкынның хүлээлгелери ол болур.

Бистиң планнарывыстың кайы хире улуг боор турары моон илдең-дир. Чүгле бир эвес бис материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырылганы чогуур-биле таарыштырып албас болзувусса, олар хоозун чүве апаар. Хандырылганы эргелеп башкарарының организастыг тургузуу экономиктиг реформаның негелделеринге дүүшпейн турар.

Хүн бүрү ажылды экижидери-биле колхозтарга болгаш совхозтарга материал-техниктиг хандырылга талазы-биле бедуктерни, а районнарга бот-орулга-чарылгалыг баазаларны тургусса чогуур.

Курлавырлар-биле хандырылганы экижидери-биле Москва хоорайга, Красноярск хоорайга, тракторлар, автомобильдер база кодээ ажыл-агый машиналары берип турар улуг-улуг заводтарга бодунуң төлээлерин тударын Тыва агроүлетпүр эвилелинге чөпшээрезе эки. Арат ажыл-агыйларынга ажыглаар материал-техниктиг курлавырлар фондузун тургузар, ооң хемчээли бүдүрүлге-техниктиг продукцияның чылда хемчээлиниң 5 хуузу болур.

VIII

Адырның социал экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле депшилгелиг технологияларны шиңгээдириниң, рынок харылзааларын тургузарының талазы-биле сорулгаларны күүседиринге улуг рольду удурткучуларның, тускай эртемниглерниң, массалыг мергежилдерлиг кадрларның профессия зайы-биле белеткели база оларның билиг-мергежилин бедидери ойнаар.

Совхозтарның тускай эртемниглер-биле хандыртынганы 80 хуу болуп турар. Совхозтарның 71 директорларының 54-ү дээди эртемниг. Кол специалистерден — чүгле 15,5 хуузу.

Бүдүрүлге участоктарын бедик мергежилдиг кадрлар-биле четчелээр дээш хөйнү кылырының эргежок чугулазын бо саннар көргүзүп турар-дыр. Агроүлетпүр секторунга экономиктиг болгаш социал харылзааларының ам болур өскерилгелери кадрларны чурттуң кол-кол дээди өөредилге черлеринге белеткээрин ковүдедирин негеп турар. Конкурстач дашкаар өөредири-биле керээ ёзугаар чорудар кижилерниң санын ковүдедир, кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалын тускайлаң өөредилге чери кылыр, аңаа экономика факультедин ажыткаш, 1994—1995 чылдарда чылданы 150 студент чедирер. Кодээ ажыл-агый техникумнарынга ортумак звенонуң 160 тускай эртемниглерин чыл санында белеткээр.

Совхозтарда 30 муң ажыг ажылчын кадрлар бар. 3032 тракторист-машинистерниң 31 хуузу I класстыг, 5211 хойжудан чүгле 14 хуузу ындыг. 30 хар чедир механизаторлар ниити санның 37 хуузу, саанчыларның 39, хойжуларның 18 хуузу. Барык-ла 500 хире хойжу 55 хардан өрү назылыг. Хой ажылынче аныяктарны эвилелдээр дээш эки ажылдаар апаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-ле доктаалы-биле хой ажылынга кирерин күзээн кижилерни дуржулгалыг хойжу дагдыныкчыларга быжыглап өөредирин совхозтарга сүмелээн, ынчан өөренип турар кижиге 100 рубль стипендияны, а малчынга дагдыныышкын дээш тарывинге 15 хуузу немей төлээр. Ол ышкаш бир дугаар хой хүлээп ап турар кижилерге өгнү халас бээрин, оларны саар болгаш өске-даа мал-биле хандырарын көрген.

Иви малчыннарының дугайында сагыш салбааже хоржок. Иви ажылдыг бистиң үш совхозувусту хандырылга талазы-биле Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга деңнештирер деп РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинден база катап дилээр бодап турар бис. Оон-биле кады оларны Соңгу чүктүн социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол эргелелинге, «Агросервис» ассоциацияга хүлээп алыр дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш продуктулар министерствозу-биле тодарадып ажылдаар бис.

Бүдүрүлгениң кол звенозу болур ажылчын кадрларны белеткээр талазы-биле хемчеглерни алыр. Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинаады чылдың-на массалыг профессиялыг 170 ажылчынны, 1, 2, 6-гы КПТУ-лар 500-600 ажылчынны белеткеп турар. Ол дыка эвээш, оларның ажылга быжыгып турары багай. Маңаа чурумну тургузар апаар.

Республикага хөй адырлыг тускайжыткан төпту тургузары чугула апарган. РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый база Улус өөредилге министерстволары-биле кады бо беш чылдың дургузунда төптүң тудуун доозар ужурлуг.

Коммерция кадрларын белеткээри база чугула. Баштайгы үеде шилиишкин ажылын чорудар, тускай школаларга, курстарга болгаш өске-даа ындыг өөредилге черлеринге оларны белеткээриниң аргаларын тывар апаар.

IX

Экономиктиг реформа, рынок харылзаалары тургустунуп база хөгжүп турар үеде бис эртемге хамаарылгавысты өскертир ужурлуг бис. Амгы байдал-биле алыр болза, алырны эртем-биле хандырары дыка четпес.

1988 чылда АҮК-тү эртем талазы-биле хандырарының республика Төвүн тургускан болгай бис, ынчалзажок ол чер бистиң эвээш санныг эртем, төлевилел-технология болгаш өске-даа албан черлериниң база организацияларның күжениишкиннерин каттыштырар бааза болбаан. Ооң ажылын республиканың АҮК-үнүң чурттуң өске девискээрлериниң эртем албан черлери-биле харылзааларын хөгжүдер талазы-биле ажылче углаар херек. Роскодээ ажыл-агый академиязының Сибирь салбыры-биле республикага эртем-шинчилел черлериниң четкизин хөгжүдер дугайында баштайгы дугуржулга бар, ол дээрге — СибНИПТИЖ-тиң Красноярск филиалының эртем-бүдүрүлге ажыл-агыйын «Кызыл тараачын» совхозтуң баазазынга организастаары, мал чеми бүдүрериниң, кодээ ажыл-агыйны химизастаарының, продукцияны шыгжап кадагалаарының база болбаазырадырының айтырыгларының талазы-биле эртем-шинчилел институттарының даяныр ажыл-агыйларын, өске-даа тускайлаң кезектерин тургузары-дыр. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң шенелде ветеринариязының институдунуң тускайлаң лабораториязын тургузарының айтырыы база чугула болуп турар.

Ол ышкаш эң чоокку үеде 1991—1995 чылдарда агроүлетпүр бүдүрүлгезиниң эртем хандырылгазының комплекстиг программазын чедир ажылдап кылыр, чүге дээрге ону рынок харылзааларының үезинде АҮК-тү хөгжүдерин барымдаалап кылыр апаар, а чогум ол программаны Сибирьниң АҮК-үнүң эртем хандырылгазының Төвүнүң чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралынга бадылап каан болгай.

Тускай сорулгалыг комплекстиг программалар болуп турар «Тараа», «Сүт», «Картофель», «Ногаа» болгаш өскелер-биле-даа хамаарышкан ажылдарны улам экижидери негеттинип турар. Эртем-бүдүрүлге системалары-биле ажылды улам калбартыр.

Онзагай кичээнгейни эртем кадрларын белеткээриниң ажылдарынче угландырар.

Эртем-техниктиг депшилгени дүргедедир сорулга-биле эртем организацияларының баазазын калбартыры болгаш быжыглаары эргежок чугула. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чанынга капитал салыышкыннарының төпчүткен фондузунуң күсели-биле кодээ ажыл-агый эртемин хөгжүдериниң фондузун тургузары чогумчалыг болур. Ол чорук эртем-шинчилел болгаш шиңгээдилге ажылдарын калбартыр, ол херекке Сибирьниң болгаш чурттуң кол-кол институттарының эң эки күштерин хаара тудар арганы бээр.

Амгы байдалга болгаш Россияның улус депутаттарының II Съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр бистиң сорулгаларывыс мындыг болуп турар-дыр. Олар нарын, ынчалза-даа эң-не амыдыралчы ужур-дузалыг, эргежок чугула. Эрге-чагырганың бүгү звеноларының коллективтериниң, хөй-ниитиниң демниг ажылы чок болур болза олар боттанмас. Кодээниң, Тываның аграр секторунуң ёзулуг хөгжүлдези эң чугула херек-тир, ынчангаш ону шиитпирлээр дээш кижи бүрүзү бодун шүгдүнүп, бодунуң турар туружун элээн турарынче чазак кыйгырып турар. Чонга чаа аграр политиказының, хүлээп ап турар бо хоойлуларның ужур-утказын тайылбырлап чедирери кончуг чугула.

Кол-ла чүүл — кодээге Үндезин эргилдени кылырының чугулазын улуска бүзүредири. Ону чүгле карак кызыл ажыл-биле чедип ап болур. Маңаа мал кыштаглаашкынның эки доозары, ону чайлаглаашкынче шилчидери база хамааржыр.

Часкы тарылганы, суггаты организастыг, шынарлыг чорудары база аңаа хамааржыр. Чүге дээрге бо чылын кандаашкын болур чадавас деп турар. А хөрзүнүң шыгы эвээш. Чогум-на ынчангаш суггаттыг шөл бүрүзүнге, ажыл, литр суг дээш безин демисел кризис байдалдарында деттигип амыдыраар дээш демисел-дир.

Тываның хөй националдыг чонунуң үениң амгы нарын тевиин шыдажып эртер, экономиканың быжыгарын чедип алыр, кодээниң Үндезин чаартылгазын боттандырар дээш бүгү-ле болдунар чүвени кылыр дээрзинге бүзүрел бар.

* * *

Илеткел талазы-биле санал-онал солчулгазы эгелээн. Бир дугаарында Тыва респотребсоюз баштаар черниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш** сөс алган. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткели чиииг болганын демдеглээн. Шынап-ла, бистиң республикада херглекчилер рыногу дыка нарын байдалда, ындыг турбуже, херглекчилер эвилелиниң-даа, республиканың чазалының-даа ажылдакчылары чонну херегцел бараанары-биле хандырар талазы-биле элээн ажылдарны кылган, ооң түңнелинде чугула бараанарын кол нуруузун чагыдып алган дээрзин ол чугаалаан. Чамдык продукт аймаан, чижээлээрге, макарон кылыгларын, далганны эрткен чылдың бирги кварталдаазындан хөйнү алган. Өртек өстүрер дугайында чазактың бодал чок хүлээп алган шиитпири магазиннерниң баартактарын арыглаарынга чедирген деп, депутат хомудаан.

Байдал чеже-даа нарын болза, ажылдаар апаар. Чурттуң девискээрлеринче үргүлчү сургакчылап, дилениш чорып турар бис. Ооң түңнелинде чамдык бараанар алдынып турар, ынчалза-даа оларны алыры берге, орнунга ыяап-ла чүве негээр.

Мындыг үеде бодун азырап дээш ажылдаар апаар деп, ол чугаалаан. Шаанда Тывага сүттен он ажыг хевирниң аъш-чемин улус бүдүрүп чип турган, ам азырадыкчы хөөнче кирип, кодээ черге безин магазинден сүттеп чорур апарганы шын эвес.

Кызыл районнуң Элегес-Аксы суурда фермер **В. С. Милюхин** сөс алгаш, канчаар мал азырап, кандыг бергелерге таваржып турарын чугаалаан. Ол Хакасиядан 50 баш хунажын садып алган кижи-дир. Кодээ Совет ону кадарар чер бербээн, ынчангаш ону одарладыр чер тыппайн турар. Ынчалза-даа эъдин, сүдүн садып, чонну аъш-чем-биле хандырарынга үлүүн киириштирип турар. Харын-даа сүттү чедишпес боорга хөй уруглуг өг-бүлелерге колдады бээр.

Транспорт айтырыы нарын дээрзин фермер чугаалаан. Эрткен субботада аъттарын база оор алган, милиция ажылдакчылары ону дилээринге идепкей чок болган.

Хамаарышпас профэвилелдерниң рескомунуң даргазы **Ш. П. Куулар** сөс алган.

Аъш-чем болгаш бараан өртектери улгаткан. Хөй уруглар бот нелер, пенсионерлер, студентилер болгаш школачылар ол дугайында хөйү-биле айтырыгларны профэвилелдерниң мурнунга тургузуп келген. Бистерни, профэвилелдерниң сорулгазы болза, оларның социал байдалын камгалаар апаар. Ынчангаш бистиң негелделеривис — үстүнде адааным хамаатыларның социал байдалын өөренип көргеш, чугула аъш-чемниң өртээн чиигедири болур. Ылаңгыя аныяктарның дүштеки чеминиң өртээн чиигедирин өөренип көрзе, кандыгыл деп, айтырыглыг мен.

Ол ышкаш чайгы үеде пионерлер лагерьлеринге хөй уруглар дыштаныр болгай. Оларны аъш-чем-биле хандырары амгы үеде берге айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш амдыгааштан эгелээш, ол айтырыгны шиитпирлээри биске онаажып турар.

Бир кол айтырыг чер болуп турар. Ону үндезини-биле экижидер. Арат болгаш хууда ажыл-агыйны сайзырадыр. Черни ажыглап шыдаар кижилерге, хууда мал-маганныг улустарга черни бээр. Одар-белчиирни үлээр. Черни садар болгаш садып алыр чорукту болдурбас. Мооң мурнунда чылдарда хууда мал тудуп турар улустарның мал бажын кызырып турган болгай. Барыын-Хемчик районга «Самдар-Кожай» турган, боду хуу мал тудуп чорүй барган. Ол бир чылын үш чүс ажыг хой, өшкүну эът кылдыр күрүнеге дужааган болгай. Ындыг кижилерни амдаа хөйү-биле тудар херек. Олар хөй продуктуну күрүнеге киирип болур. Ындыг кижилерни деткиири чугула. Ол талазы-биле совхозтар директорлары боттарының саналын бээр боор.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы **Н. А. Ондар** сөс алгаш, эрткен сессияга депутаттарның дилээн ёзугаар Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) 3 чүүлдү немей киирерин кыдыткан бис дээн. Ол үш Хоойлунуң чүгле чаңгызын хүлээп алган. Корум-чурум талазы-биле Хоойлуну киирген. Ам ийи Хоойлуну немей киирерин манап турар бис.

Корум-чурум талазы-биле дуржулга солчурунга биске Иванов областы сүмелээн. Ынчангаш бистиң республиканың Иштики херектер министерствозунуң, республика прокуратуразының болгаш судтуң база өске-даа корум-чурум тудар талазы-биле хөй-ниити организацияларының төлээлери дуржулга солчуп чедерип дугуржуп турар.

Республика иштинде хөй талалыг чурум үрээшкиннери чорып турар чүве болганда, ССРЭ Прокуратуразының чанында корум-чурум хоойлузунуң институдунуң ажылдакчылары Тывага социологтуг шинчилгени кылып чорударын дугурушкан. Ол ажылды кылыры-биле ук институттуң төлээлери биске келир. Социологтуг шинчилгени кылганының соонда комплекстиг программаны ажылдап кылыр апаар. Ол биске улуг дузаны чедирер.

Дараазында санал берикчизи РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады **К. А. Бичелдей** саң-хөө болгаш өске-даа арга-курлавырлар ындыг-ла улуг эвес турбуже, республиканың чазаа база күүсекчи органнары тургустунган берге байдалдан үнериниң талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып турар-дыр деп демдеглээн. Ол хемчеглерниң биске таарыжыр азы таарышпазы аңгы айтырыг-дыр, ылангыя кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселдиң талазы-биле. Өртек-үнениң өскени-биле холбаштыр кижилерниң хуу өнчүзүн, бажың-балгадын оорлаарының таварылгалары ковүдеп турар. Ынчангаш ону болдурбазынга баш бурунгаар алыр хемчеглер дээштиг болур ужурлуг. Ындыг болзажок Министрлер Чөвүлелиниң ап чорудуп турар хемчеглериниң тодаргай угланыышкынын демдеглээр апаар.

Мен маңаа В. А. Парунинниң берген дыңнадыынга хамаарыштыр доктааксай тур мен деп, оратор уламчылаан. Бистиң республика элээн-не таарымча чок байдалдар-биле рынок экономиказынче шилчип турар. Мындыг берге үеде чүгле инвалидтерни, пенсионерлерни, хөй уруглары өг-бүлелерни камгалаар эвес, а бүгү кодээ чоннуң социал камгалалын улгаттырар херек. Бистиң республиканың чону хлеб-булочка, далган, макарон кылыгларын чемге хөйү-биле ажыглап турары билдингир. Чем өртээн үш катап өстүргени бир дугаарында-ла кодээ чоннуң карманынга дээр. Чурттуң чамдык республикалары өртектерни чымчадырының шиитпирлерин хүлээп алган болгай.

Улуг-Хем районнуң агроүлетпүр комплекизиниң саналы-биле хлеб, шай, эъттиң өртээн эрги хевээр арттырарын, столоваяларга чем өртээн чиигедирин, чиик өртек-биле садыглаар тускай магазиннерни ажыдарын бо сессияга чугаалажып көөрү-биле үндүрзе эки. Маңаа хамаарыштыр хлеб-булочка болгаш макарон кылыгларының өртээниң чарлык дугаарынга акша-төгерикти тывары Министрлер Чөвүлелинге дагзып кагза кандыгыл? Мен удуртукчулар болгаш специалистер-биле сүмележиримге, чүгле чаңгыс далганның өртээн чиигедиринге 20 млн. рубль херек апаар. Ындыг болганда РСФСР-ниң удуртулгазындан дуза дилеп, дүрген хемчеглер бюджединден акша-биле дузалаарының айтырыын өөренип көрзе кандыгыл? Бо даалганы мен бодумга хүлээнип ап болур мен. Ындыг болбаза бир-ийи ай болгаш социал дыңзыгыышкын улам нарыыдап болур деп, К. А. Бичелдей саналын дооскан.

Дээди Советтиң улус өөредилгезиниң, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы **А. В. Конев** бодунуң чугаазынга өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыын онзалаан. Баш бурунгааргы хемчеглерге бис өг-бүлени кыдыынга каап турар-дыр бис деп, ол демдеглээн. Ынчангаш кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң болгаш хоойлу-дүрүм камгалалының программазынга «ажы-төлүнүң кижизидилгезин дээш өг-бүлениң харысалгазын бедидер» деп немелдени киирери чугула деп, саналдаңчы түңнээн.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткелинде аъш-чем хандырылгазының айтырыы төп черде болуп турары билдингир деп, Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, улус депутады **В. О. Оюн** чугаазын эгелээн. Бо чугула айтырыгны шиитпирлээр дээш чүү кылдынып турарын ол чугаалаан. Чижээ, республиканың дөрт совхозунга далган дээрбелээр болгаш крупа чуурар дериглелерни кылып тургузар. Картофель болгаш коргаа шөлдерин улгаттырар. Шөлдерниң беримчезин органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни чөптүг ажыглап тургаш бедидер. Чемишчидилгелерни шын ажыглаарга, дүжүткүр чорук 20-25 хуу өзер. Амгы үеде бергелерге таваржып турарын дарга база чугаалаан.

(Уламчызы дараазында номерге үнер).

«Чылдагааны чүдел?» деп материалга хамаарыштыр

АЖЫЛДААРЫНГА ӨӨРЕТСЕ

Хоочун журналист Валерий Севилбаавич Шаравиниң «Шын» солунга парлаттынган «Чылдагааны чүдел?» деп эгелиг улуг хемчээлдиг материалын сонуургал-биле номчуп көргеш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижиир деп шиитпирледим.

«Канчап мындыг, ажыл кылыксаар хөөн чок, оон ойталаар, дужун бодаар, халас кежик четтирериңче чүткүүр, белен чүве алырын бодааш, кижилерни өлүрериңден, үптеп-дээрбедээриңден, кандыг-даа кем-херекти үүлгедириңден чалданмас, «чаа уксааның» аныяк кижилери кайының тыптып келген чүвел бо?!» дижип, коргуп-девидеп, сүрээдеп, баш сүгар чер тыппас чыгыы болуп турар-дыр бис.

Ам ону манаа бодумнуң шыдаар шаам-биле тайылбырлап көрейн. Чаа «уксааның» кижилериниң тыптып келириниң бир хоорзуну школалар интернаттары болгаш школа-интернаттар болган.

Школалар интернаттары, школа-интернаттар кончуг деп шилгелиг, улуг ужур-дузалыг, чоңга аажок делгем аргаларны берген уруглар албан черлери дээрзи маргылдаа чок. Олар баштай көстүп келгенде, бистер ол албан черлерин шуут-ла «дывааажаң ораны» кылдыр бодай берген бис. Ада-иелер өөреникчи оолдарын, уругларын күзүн интернатка аппарып каар. Оон ыңай сагыш алыр чүвези чок. Бичии кижилер күрүнениң бүрүн хандырылгазынга чурттап, өөренип турар. Чүгле чазын чанып кээр. Школа интернадында уруглар биле боттарының ада-иелериниң азы дөргүл-төрелиниң бажыңнарында турар уругларының амыдыралын канчап деңнээр боор! Интернат уруглары кичээлдер доозулган соонда, столоваядан чемненип алыр, оон ыңай хостуг-шөлээн, чүгле ойнап хөглээр — ол-ла.

Школа интернаттарда болгаш интернаттарда чурттап турар өөреникчилер көңгүс ажыл кылбайн турар деп чугаалавайн тур мен. Олар аар-саар чүүлдерни кылып турар болбайн аан. Школага күш-ажыл кичээлдерин база эрттирип турар. Оон аңгыда, школачыларының бүдүрүлге бригадалары чайгы үеде база ажылдап турар. Ынчалзажок ол чүүлдер чогуур негелдеге четпес. Оон ыңай, интернаттарга турган бүгү уругларны ажыктыг күш-ажылга чайгы каникул үезинде чүс хуу хаара туттпайн келген. Ынчангаш школачыларны күш-ажылга сундулуг, ону үнелээр, хүндүлээр, кижиниң амыдырап-чурттаарының кара чаңгыс үнер дөзү ол деп, уруглар бичиизинден эгелеп-ле шак ынчаар медереп биле бээр кылдыр, школа биле ог бүле бир демниг кижизидип чаңчыктырар ужурлуг.

Ортумак школа дооскан оолдарның, уругларының эвээш кезии өөредилге черлеринче кирип турар. А хөй кезии өөренмейн, төрээн уязынга хевээр артып каар. Олар чүнү канчаарыл? Артында оларның чамдыызы ажылга чаңчыкпаан, ону шоолуг-ла херекке албас, чаа «уксааның» кижилери-ле болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, 16-17 харлыг аныяктарның хөй нуруузу ортумак школаны дооскан хүнүнден эгелээш-ле, ажыл чоктарның одуруунче кирип, «артык» кижилер болу берип турар. Оларда ажыл кылыр тускай мергежил база чок. Чамдыктары мүн-не ортумак школага өөренип тургаш, чолаачылаар, машина-техника башкарар эргениң шынзылгазын чедип алгап болгулаар.

Оларны ажылга күзелдиг биле хүлээп алыксаар бүдүрүлге удуртукчулары ховар. Соок, тоомчага албас, кижизиг, сагыш човаашкын чок харыы дыңнаан аныяк кижи оон соонда ажыл дилээрибиле бүдүрүлге черинче баар хоңну чок апаар, оон идегели ол-ла хевээр өжер.

Бүдүрүлге удуртукчулары ажылга чаа кирер деп турар мергежил чок аныяк кижилерге хамаарылгазын үндезини-биле өскертирин үе негеп келген. Бүдүрүлгеге ажылдаар дээш келген кижини кирр бижидилгеп чок деп сылдагдавайн, харын бүдүрүлге удуртукчулары боттары аңаа дузалап тургаш, кирр бижидилгени кылчып бээрин база мергежили чок деп ойталавайн, ажылга хүлээп алгаш, ону чогуур мергежилге өөредирин шуут-ла дүрүм болдурары эргежок чугула.

Эдип чазаар күш-ажыл колонияларынга херээн эрттиргеш, хосталып үнүп келген кижилер дугайында сагыш салбас чорук болза, ол кижилерни база катап-ла кем-херек үүлгедиринче чыгап турар. Кижи кайы-даа көдээ Советке, суурга, совхозка азы бүдүрүлгеге чоруурга, ол черлерниң удуртукчулары кем-херек үүлгедипкен кижилер дугайында сагыш човап чугаалап турганы дыңналбас. Оларның дугайында сагыш салышкын көзүлбес боор чүве-дир. Херекке онаажып чораанаар дээрге, хосталган соонда бистер ышкаш, күрүнениң деп эргелиг хамаатылары ышкажыл. Оларны саат чок ажылга хүлээп алыр, болдунар чергези-биле оран-сава-биле хандырар чорук эң-не негелделиг, хүннүң айтырыы болуп турар. Ындыг байдалдарны тургузар болза, кем-херек үүлгедир чорук чавырлып, харын болбас апаар ужурлуг.

Чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктуң социал чылдагааннарын чок кылып шыдаптар болза, В. Шаравиниң чүүлүнде көдүртүнген айтырыглар шиитпирлеттиниp болур.

Күулар АРАКЧАА.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ҮЛЕГЕР БОЛУР

Валерий Шаравиниң чүүлүнде аныяктарны кижизидер, оларны ажыл-ишке өөредир талазы-биле айтырыгларны дыка чидии-биле көдүргендир. Тыва чаңчылдарны сагывас, оларны салгалдап салгалче дамчытпайн баргазывые аныяк кижилерниң кижизидилгезинге эки эвес салдарлыг болганы чугаажок.

Хүндүлел чаңчылдарын уругларга чүгле тайылбырлап бээр эвес, а улуг кижилер, ада-иелер боттары сагып чоруур болза, ынчан уруг-дарыгга үлегер болур. Үлегер чок тайылбырдан чүү-даа үнмес деп бодаар мен.

Көрүп чоруурга, хүндүлелдиң тыва чаңчылдарын сагып чоруур ада-иелер безин улуг-ла көзүлбес боор-дур. Чижээлээрге, улуг улустар чугаазын дыңнавас деп чаңчыл бар. Улуг улустарның чугаазын уруглары дыңнап олурар, а оларның чугаазында эпчок чүүлдер бар болза, ада-иези, дөргүл-төрелдери бичии уруг-дарыгны «Улуг улус чугаазы дыңнавас» дээш ырадыр чорудуптар боор чүве. Бо шагның улуг кижилери бичии уруг-дарыг дыңнап турда, чүнү-даа чугаалаар-дыр. Харын мырыңай, алгыжып кыржып-даа турар. Ол чорук канчап эки үлегер болурул? Сагыыр болза, чаңчылдар-ла хөй. Улуг кижилерниң мурнундан эртпес, өгге аалчылар келгенде, тенектенмес дээш оон-даа өске. Ол бүгүнү сагыырында нарын чүү-даа чок. Ол чаңчылдар бистиң мөзү-бүдүжүвүс апаар болза, ынчан хүндүлээчел апаар бис. А бөгүн чаңчылдар дугайында чүгле чугаалажыр дээрден башка, оларны хүн бүрү сагывас-тыр бис. Улуг кижилерден, ада-иелерден бир дугаарында ол хамааржыр.

Зинаида ОНДАР.

ТАЛАНТЫЛЫГ КИЖИ



БЕЛОРУС ССР. Чырык өртемчейде талантылыг кижилер эмгежок, ынчалзажок «Бодумнуу-дур» деп маргылдаа чок чүүлдү кажан тыпканда, чүгле ынчаарда ёзулуг мастер болур деп, Минск хоорайда чурукчу Раиса Соловьева санап турар.

Раисаның коллекциялыг чурук бүрүзүнде онзагай өңнүг үндезин, чурууруnuң аргазы, чуруктарның тодаргай тургузуу бар. Ооң чурулга ажылы — чаа хеп эймзаның майыктарын чуруп чогаадыры. Чоннуң хевии ол үндезин болдуруп, аңаа амгы үениң чаа чүүлдерин немеп, сайзырадып турар.

Соловьеваның чураан майыктарын чүгле бистиң чуртувуста эвес, харын даштыкыда база үнелеп турар.

ЧУРУКТА: «Чөөн чүктүң коктейли» деп комплект.

В. ВИТЧЕНКОНУҢ фотозу.

(СЭТА).

Ном болгаш номчукчу

УТКАЗЫ — КИЖИГЕ ЙӨРЭЭЛ

Бистиң хоочун шүлүкчүлеривистиң бирээзи, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Алексей Дүгерович Арапчор хөй чылдар дургузунда чечен чогаал-биле халбактанчып келген. Ол— элээн каш поэзия номнарының автору. Совет кижилерниң эрес-кежээ күш-ажылын, найыралын, ханы ынакшылын, аныяктарга үлегер-чижектиг болурун ук поэтиктиг, бедик овур-хевирлерлиг чогаалдарынга чырыдып келген. Ылаңгыя мөзү-бүдүш темазын А. Д. Арапчор кажан-даа оюп эртпейн келген. Амгы үеде кижизидилге, эде кижизидилге айтырыы бисте агаар-биле дөмей херек апарганын билир бис.

Бо удаада авторнуң чаа ному «Эр салым» деп ат-биле үнген. Ында кирген шүлүктер шынар талазы-биле мергежилдиң улам бедээнин херечилеп турар. «Черниң эр ээзи» деп улуг эгеде өөрлеш шүлүктер бар. «Эр кижиниң дидим чоруунда» мынча дээн:

«...Төрээн чуртун
камгалажыр
Төөгү салгаан хүлээлгени—
Эр кижиниң экти чүктээр,
Эң-не бедик салымы ол».

Шынап-ла, кайы-төөгүден бээр ындыктыг төрээн черин эрес-дидим камгалаарының онаа бир-ле дугаарында эр кижиге онаажырын дуржулгалыг автор чиге сөглээн-дир. Бистиң улуг бурунгуларывыстың «Хаяа доразынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр» деп мерген чугаазында хаты утка барын утпаан бис.

Бо үстүнде патриотчу идейлиг чогаалдарга «Тиилелгениң мөңге чулазы», «Кижи үнү» болгаш өске-даа шүлүктер чүүлдеш болуп турар.

Хүндүлүг шүлүкчүвүс хөй чылдарда чалыы салгал кижизидеринге база бараалгап келген кижи болгай. Ынчангаш бо белен эвес профессияның кижилеринге «Уругларга чүрээн берген» деп чогаалын тураскааткан. Ында мындыг угаадыглыг одуруглар бар:

«...Оранңарга найыралдың
Оңмас чечээ куржалзын
дээш —
Угаан-сарыыл, изиг чүрээн
Уругларга уламчылаан
Кажан-даа бистиң-биле
Кады чоруур башкылар».

Чаа номнуң элээн хөй арыннарын автор улустарның найыралынга холбаштырган, ол чөп, чүге дээрге кажан ада-чурт айыыл-халапка таварышкан үеде чүгле быжыг эп-найыралдың ачызында каржы-дошкун дайзыннарны совет улус ажып тиилээн болгай. Бо үстүнде чугула темага «Моол аялга» деп эгелиг бөлүк шүлүктер, «Саян ажып, чеш п келдим», «Найыралдың узун оруу», «Шагаан-Арыг чаңын чаңнап...» деп шүлүктер хамааржыр, чижээлээрге:

«...Осетияның кызы мында
Орус ырны аян туткаш,
Шагаан-Арыг чаңын чаңнап,
Чазык чаагай хүлүмзүрдү».
(арын 48).

Бежен үшкү арында чечен чурумалдың рефрен аргазын ажыглап бижээн. «Ону утпа» деп алды строфалыг шүлүк бар, ында амыдырал чеже-даа бергедезе, кижиге ынакшыл кажан-даа кошкаш дивезин илергейлээни бо:

«...Чуртталганың оруктары
Шууурган чаъстыг, аяс
хүннүг —
Салым-чолдуң манаттынмаан
ужуралы
Чалым, дошка узамдырза,
чүрээм сенде...»

Амыдыралга ынакшыл, кижиге йөрээлди оштаан шүлүктерден аңгыда, төрээн бойдус камгалалынче уг-шиглиг чогаалдарны Алексей Дүгерович база соңнээн.

«...Өгбелерим үнүн дыңнап,
Өскен черим хадын тынгаш,
Чылазы хып, чүрек ырлааш,
Чуртталгага ынаам дендээр»
(арын 71).

Сандан САНДЮ.

Айтырыгны база катап көдүрүп тур бис

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЭЭРИ ЧУГУЛА-ДЫР

Көдээниң нити билиг ортумак школаларынга база бир чугула өөредилге болур күш-ажыл өөредилгезиниң дугайында чугааны солун дамчыштыр ажыы-биле чугаалажып көрээлиңер. Республиканың школаларында амгы үеде бар болгаш ажылдап турар өөредилге мастерскаяларында байдалды илередип, допчу каш сөс-биле тодаргайлаарын оралдажыйн. Шынап-ла, сөөлгү үеде өөредилге мастерскаяларының туду-даа, немей алгыдары-даа, цехтер, салбырлар ажыдары-даа шуут болдунмайн келген дизе, частырыг чок. Чамдык школаларда мастерскаяларының канчаар дериттингенин, херек чугула дериглер, херекселдер-биле канчаар хандыртынганын билиг бедидер курстарга келген күш-ажыл башкылары херечилеп турар.

Анкета айтырыгларынга харылаан башкыларның бижээниниң алгаш көөрге, көңгүс куруг кабинеттер, мастерскаялар чок боол турар. Дора дизе, четчир-чедишпес хаарылгаларлыг, чаңгыс-даа болза, чолдурар станоктуг, чөгенчиг-даа болза, каш баартактарлыг (верстактарлыг). Школа мастерскаяларында ажылдаар черлер бар-даа болза, дериг-херекселдер чедишпес, станоктар чок болгулаар.

Техниктиг болгаш пөс-таавы, аъш-чем болбаазырадыр күш-ажыл кабинеттерин, мастерскаяларын херекселдер-биле четчелеп дерир, кылып болбаазырадыр, даарап сайгарар материалдар-биле хандырар талазы-биле айтырыг аажок дүвүрээзиниг боор турар. Чүге дизе ол бөгүнге чедир шиитпирлеттинмээн. Ону күш-ажыл башкылары, школа директорлары аңгы-аңгы арга-биле азы боттарының шаа-биле шиитпирлеп, херек кырында боттандырып турарлар. Ындыг аргаларны «партизаннаар» дээр. Шынында чөпшээрел чок, оор ёзу-биле кылып турары илдең. Чижээлээрге, Улуг-Хемниң Торгалыг ортумак школазының башкылары школачыларының кышкы дыштанылгазының үезинде чыгып алгаш, бөлүү-биле тайгаже үнүп, мастерскаяга болбаазырадыр чымчак дилер материалды белеткээш, совхозтуң ыяш дилер хереэзинге дилдирип ажыглап турганнар. Ындыг арганы өске чамдык школалар ам-даа ажыглап турар. Пөс-таавы, аъш-чем болбаазырадыр мастерскаяларда байдал оон шуут дора. Ук мастерскаялар ортумак школаларның хөй нуруузунда тар, кызыы, шелу эвээш. Кызыл хоорайның № 3, 14, 11 школаларында уруглар өөредир мастерскаялар аргажок тар. Дыка хөй школаларда даараныр машиналар чедишпес азы шуут чок.

Школа мастерскаяларынга бүдүрүкчү күш-ажылды сайзырадыр ужурлуг. Күш-ажыл башкыларының удуртулгазы-биле өөреникчилер кылган, бүдүрген чүвелерни шынарлыг болгаш оон сайгарар. Школаларга кооперативтер, каттыжышкыннар, биче бүдүрүлгелер организастап ажылдар арга бар дээрзин улус өөредилге министриниң бирги оралакчызы Я. В. Сарбаа чугаалап турза-даа, кылып болбаазырадыр материалды кайын алырын, кымнар хандырарын тодаргай тайылбырлаваан. Херек кырында болза, топте-даа, чер-черлерде-даа ыяш ажыл-агыйлары-биле школаларның холбаазы мыйнай туугай, чөгенчиг. Ыяш ажыл-агый черлери оларны тоовас, херекке албас, хөректенип-көскенип тургаш, дедир чорудуптар.

Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозу, ында күш-ажыл өөредилгезин харылап турар кижилер бо айтырыгны дарый шиитпирлеп, Министрлер Чөвүлелиниң доктаал-шиитпир үндүрерин чедип алыр ужурлуг. Ыяш ажыл-агый черлери девискээр аайы-биле школаларны дилер чымчак материалдар-биле чыл бүрүде хандырарын дугуржуп алыры соңгаарлаттынмас чугула айтырыгларның бирээзи апарган.

Даарап болбаазырадыр, аъш-чем бүдүрүп кылыр херегле материалдары-биле хандырар айтырыг ам-даа чогуур деңнелге чедир шиитпирлеттинмээн. Мында база «партизаннаар» ажыл уламчылавышаан. Үстүнде айыттынган барымдаалар-биле капсырлаштыр база бир айытса чогуур чугула айтырыгларның бирээзи болза, күш-ажыл кичээлдерин башкылаар башкылар болур. Оларның шудургу, кызымаккай, билдилиг, организакчы, мергежилдиг ажылхерээнден болбаазырадыр материалдар-биле мастерскаяларны хандырары кол хамааржыр. Демир аймаандан херекселдерни станоктарга чондуруп өөредир дээрге, ону алыр чер, хандырар органнар тывылбайн турар. Мында база «партизаннаар» ажыл илдең чоруп турар.

Күш-ажыл башкылары дээрге уран-шевер, кылбас-тутпас чүвези чок, ус-дарган, мергежилдиг кижилер болгай. Оларның арасында чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарлар эвээш эвес. Чижээлээрге, Сүт-Хөлде Д. Ш. Түлүш, Бора-Тайгада О. О. Маржымал, Самагалдайда Э. Х. Намзал, Шагаан-Арыгда В. Д. Мареев, Ильинкада А. А. Даржаа, Кочетовода А. Н. Кузнецов дээш оон-даа өскелерин адап болур. Бир чижекти көрээли. Дыртый-оол Шыырапович Түлүш болза болбаазырадыр материал черле муңгавас, дилеп-чимзенип, сургаалын чорааш, кайын-даа тып алыр. Хемчик кыдыы колдуунда теректер, талдар-даа болза, ооргаан чөвүрээ, ыяш, будук материалдарын билдилиг ажыглап өөрени берген. Ажыы-биле чугаалаарга, демир-дес быжындылары, чээргенер чыыр башкылар кайы хөй.

Көдээ тыва школаларда 5, 6 класстарга күш-ажыл кичээлдери ийи шак болур ужурлуг. Чүге дизе өөредилге планында ол-ла класстарга көрдүнген ажыктыг бүдүрүкчү күш-ажылдың бир шагын аңаа немээр. Бо талазы-биле үстүкү органнардан айтышкын, дужаал манаан херээ чок. Өөредилге планындан үнмейн турар чүве болганда школа удуртукчуларының боттарының шиитпирлээр айтырыы-дыр. Шак немээрин шагда-ла ынчаар сүмелээн болгай. Ону удуртулга болдурары чугула. Күш-ажыл башкыларының хөй нуруузу ортумак эртемниг, а харын чамдыктары нити ортумак эртемниг болуп артпышаан. Олар дээди өөредилге черлеринче бот-өөредилге-биле кирер болза эки.

Күш-ажыл өөредилгезин Тываның школаларынга чедимчелиг боттандырар талазы-биле чоокку 2-3 чылдар дургузунда шиитпирлезе чогуур чугула айтырыглар көдүрлүп келген. Ол болза амгы башкылар тыва эт-сеп, дериг-херекселдер, аъш-чем кылып бүдүрериниң методиказын тайылбырлап, бижип үндүрери болур. Шынап-ла, бо нарын айтырыг. Чүген, чулар, барба, баг-манчык, аргамчы, кижен, дужак, көстег, деспи, согааш, бала, эжик, өргүүлде дээш оон-даа өске херекселдер кылырының аргалары, оларның чурук хемчээли, узун-кысказын билбес болгай бис. Бар чүвелерни көрүп, хемчээп, оларны бүдүрүп кылып чораан улуг кижилер-биле сүмележип, хөөрежип, оларның арга-мергежилин тодаргай бижип сайзырадыры ам негеттинип келген. Ынчангаш улусчу педагогиканың талалакчылары-биле кады бо ажылды чоорту боттандырза чогуур.

Бо-ла чорааш, күш-ажыл кичээлдеринге олуржуп, өөреникчилерниң аңаа кылып турар чүвелерин хайгаарап, кичээл дургузунда черле кайы хире четтигип кылырын оваарып көөрге, үе-шаанда, ой-шагында доозарлары ховар боол турарын үргүлчү эскерер мен. Колдуунда-ла ажылды дооспайн баар, дараазында чедир кылыр бис деп кызыгаарлаттынып каар. Анализтен алгаш көөрге, негелдеге дүүштүр дерээн өөредилге мастерскаялары ховар боол турар: дериг-херекселдер чедишпес, станоктар, дааранып машиналар, электроплиталар чок азы үрелик болур.

Өөреникчилерниң ылангыя үстүкү, ортумак класстарның күш-ажыл өөредилгезин бедик деңнелге күүседир деп бодаар болза, бир-ле дугаарында, совхозтар, колхозтар, бүдүрүлге черлери-биле быжыг харылзааны катап эгидер болгаш школа мастерскаяларын делгемчидип, чаа мастерская тудуглары кылыры чугула апарган. 15-25 чыл мурнунда туткулаан мастерскаяларывыс ам негелдеге мырыңай дүүшпес апарган.

Моңгуш ДАМДЫНЧАП.
Башкылар билии бедидер институттуң кабинет эргелекчизи.

«БЕЛОКУРИХА» КУРОРТКА

Кожавыс Алтай крайда Белокуриха деп хемниң аксындан эгелээш, чойган, шивиден, хады, хадын, бедик кара-кара талдар үнген, ол-бо талазында бедик кожагарлар арасында кызаа хемчигештиң унун дургаар санаторийлер шуужуп чоктай берген. Корпустарның аразы 200 — 400 метр, эң үстүнде «Катунь» санаторий, оон бадыптарга «Сибирь» — уруглары-биле ада-иелер дыштаныр, «Россия», «Алтай», «Белокуриха» турар. Агаар-бойдузун кижи магадап ханмас. «Белокуриха» биле «Алтай» санаторийлериниң аразында улуг эмненир корпус, оон-биле кожа улуг поликлиника бар. Эмненир корпуста родоннуг ванналар, шарко, инеленчек душ, эмниг бассейн, бустуг душ дээш, чок-ла чүве чок.

«Катуньда» дыштанып турар 900 кижи чаңгыс киргеш, чемениптер улуг столоваялыг. Бир эки чүве — стол бүрүзүнде менюлар (чемнер аттарын) 30-ге чедир дугаарлап бижээн саазын чыдар. Кым чүнү чиксээнин аңаа долдуруп бижип каар. Чемни чагыг ёзугаар эккеп бээр. Кысказы-биле чугаалаарга, дыштаныкчыларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды ында тургускан. Бо санаторийлерде чурттуң ырак-чоок хоорайларындан кандыг-даа националдың кижилери дыштанып турар.

Кол эмнээшкиннер — нерв системазы, ижип-баар, гастрит. Маңаа эмнээр мурнунда кижиниң аарыгларын кончуг хынамчалыг тодарадып ап турар. «Алтай» санаторийде япон аппарат дузазы-биле аарыгларны тодарадып турары эки.

Мээң кирип турганым улуг эмчи Хову-Аксынга ажылдап турган кижи болду. Бо курортка 1988 чылда келген.

— Тыва чон эки улус болгай. Ам чүү боол тур? —деп сонуургаар болду.

— Анаа. Бижип турган чүвелер хей черге нугүл-дүр — деп шыгзыткан мен.

Экиниң эки дээр, мында ажылдап турар эмчилерге, ажылчыннарга четтирдим деп сөглээш, байырлашкаш, аъттаныр турар кижилер хөй чорду.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл район.

СЫЫН-АДАР СЫНАА

Солун кижи

Бистиң черге Сыын-Адар Сынаа чурттап чорааш, амыдыралының аайы-биле Арыг-Бажында чурттай берген. Эрниң эрезин бижикчи кижи болганымда билиримни бижип көрейн, эргим номчукчу. Сыын-Адарның узуну Хендергеде Могай-Бажында хатка сыгган сарыг дыттар хире бар кижи. Сотпа оглу Сүге, Кончей-Шулуу, Комендант Кыргыс суглар шаанда Могай бажынга сиген кезип тургаш, он ийи адыгны боолап өлүргеш, нитиниң чемненилге черинге эъдин дужаап, кежин эш-өөрүнге үлеп, өттү боттарынга-ла кончуг ажылаарлар.

Чашкы шаамны эрттиргеним Хайыракапда оът-сиген-биле эм кылыр боду эмчи Вячеслав Серенотту номчааш, аңчы акым-биле таныжып, адыг, бөрү өдү, чер хаваның өдү, тооргу хини, морзук үзү, сыын мыйызының ханы, өрге өдү, кас, өдүрек чаа, адыг чаа-биле кара эмнер кылып, чоңга ачы дуза чедирер буяндан көргүссе дээш бижип ор мен.

Сыын-Адар Сынаа чалгаaravac, мегелевес, херек болза, удуп чыда кижилерге бөлур дээн багай чүвени дужеп көргеш, чайладып, дузалап бээр кижи. Олча-омактыг болур дээнде база-ла уйгу-дүжүнге бүзүрээр. Ажык-чарлыг үеде буянныг кижилерни чон тыпкаш, совет медициннага үндезилээш, эм тан өртээ улгатканда аарыгга ажыглааза багай чүү деп? Арыг-Бажында Сынаа, Хайыраканда Базыр Төрээ, Хендергеде Сагаан-оол, Ыдам-оол, Арыг-Үзүүнде М. Делег, Арысканда К. Дөтпе, Торгалыгда Үзүн Кара суглар — бистиң районнуң шыырак эмчилери.

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу — телевидение

АПРЕЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга фильм. 10.00 «...16 харлыгларга чедир база оон улугларга». 10.45 «Кижи болгаш хоойлу». 12.00—12.15 ТМА.

* * *

15.00 Телефильм. 2-ги сериязы. 16.05 «Ачы-буян ортуулуу». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.25 Мультфильм. 16.35 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 Бүгүдеге спорт. 17.30 «Харылзаашуулган». 18.00 Бистиң салдывыс. 18.30 ТМА. 18.50 Режиссер А. Шахмалиеваның фильмнери. 21.00 «Үе». 21.45 «ВиД». 00.45—01.00 «Меридиан».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 8-ки класс. 9.05 Англи дыл. Бирги чылы. 10.05 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8-ки класс. 11.05 Орус чугаа. 12.05 Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 13.30 Хоккей. Делегей чемпионады. 15.05—15.10 Коллаж.

* * *

16.55 «Уран чүүл календары».

КЫЗЫЛДАН

17.25 Уругларга фильм. 17.35 Медээлер. 17.45 Медээлер. 17.50 «Тыва—ТВ». Аныяктарга видеоканал. 18.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Чапсарда — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 М. Вебер. «Оберон» операга увертюра. 23.25 Телефильм. 23.55 Т. Хренников. Соната. 00.10 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 01.15—03.15 Концерт. Киевтен дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.25 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.55 Россияның парламент медээчизи. 18.10—18.55 «Чернобыль—дузаа». Гуманитарлыг хөй-нитиниң организациязының ажылының дугайында.

КИНО

АПРЕЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Секретный указ императора» (Кыдат) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Слонёнок» 9.00, 12.00, «Алеша Птицын вырабатывает характер» 10.30, 13.30, «Пламя» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ходжа из Пьюорта» 14.20, «Знахарь» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Палач» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Бии-Хем районнуң Аржаан ортумак школазынга Маргарита Кайгал-ооловна Ооржактың адынга 1980 чылдың июнь 25-те тывыскан В № 130301 аттестатты читкениниң барымдаалааш, күш чок деп санаар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ:

1) 1985 чылда бүдүрген КАВЗ 685М автобусту 1989-1991 чылдарда бүдүрген чүък машиназынга орнап турар.
2) Радио болгаш чырыдылга цегиниң эргелекчизинге (кол шалыны 200 рубль) ажылдаар кижини чалап тур.
Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 33, телефон 2-35-88.**

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

«Тыва агроүлетпүр эвилелдиң» өөредилге-курс комбинады котел машинистериниң бөлүүнге болгаш автотранспорт аймааның «Е» категорияның чолаачыларының бөлүүнге сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур. Бөлүктерге кичээлдер май 10-да эгелээр. Сургуулдарны нити чурттаар чер-биле хандырар.
Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 1 «В», телефоннары: 6-11-67, 6-14-82.**

ӨРТТЕДИРИ ХОРУГЛУГ

«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжышкын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 19-тагы № 86 доктаалын ёзугаар арга-арыг аянңарынга, оймактарга оът-сиген, арга-арыг фондузунуп черлеринге база арга-арыгларга чоок тарылга участоктарынга хоорзун, саван өрттедири хоруглуг дугайын дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киилистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11. социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ◆ чагаа киилдизи — 3-39-02 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар—3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер— 3-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27815 экз. Чагыг № 84.